SVENSK ETNOLOGISK TIDSKRIFT

KULTURELLA PERSPEKTIV

Nr 1–2 • 2018

- Kim Silow Kallenberg om att minnas de döda genom autoetnografiska analyser
- Kjell Jonsson och Linus Andersson om den undflyende lukten
- Helene Brembeck om kampen mot sunket
- Eric Carlsson, Maria Carbin och Bo Nilsson om mobilisering mot fejkade nyheter och faktaresistens
- Karine Aasgaard Jansen om etnografi og kon(tekst)
- Sven-Erik Klinkmann om Helene Schjerfbeck och de krockande normerna

KÖP BÖCKERNA PÅ CARLSSONBOKFORLAG.SE

CARLSSON BOKFÖRLAG

HUSENS RÖSTER
Viveka Adelswärd
Hur förstår vi hus, hur talar de till oss, hur samspelar vi med dem och hur påverkar de oss? Vad berättar de? Lever vi som bor i hus också i deras berättelser? Adelswärd söker svaren.

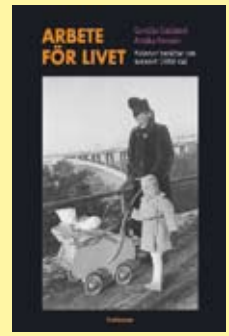

ARBETE FÖR LIVET
Gunilla Carlstedt & Annika Forssén
Boken bygger på djupintervjuer med tjugo kvinnor födda i början av förra seklet, från olika samhällsklasser och orter. De berättar om uppväxten, arbetet – livet.

KÄLLAN PÅ BOTTEN AV TIDENS BRUNN
Anders Kaliff
Hur har vägarna till Skandinavien gått under 4 500 år? Hos Kaliff är det arkeologins relation till indoeuropéerna som står i fokus, men också mytologin och religionen.

TYST ERFARENHET
Oscar Öquist
I det själlöshetens landskap som datorerna utgör finns bara plats för det entydiga och säkerställda. Det är därför mer angeläget än någonsin att slåss för det svaga, vaga och mångtydiga.

ÄGGET
Mats Ekdahl
Vinnare av Svenska Måltidsakademiens pris i kategorin ”Speciallitteratur – råvara” 2018! Motivering: ”Årets måltidslitteraturs eget Fabergéägg! Här får vi läsa om allt ifrån kinesiska äggkläckningsmaskiner till James Bonds förkärlek för äggröra och Salvador Dalis besatthet av detta starkt symbolmättade och ädlaste av livsmedel. En sann fröjd!”
Ägget är kultur- och mathistoria, en myllrande rik och överraskande framställning.

CARLSSON BOKFÖRLAG, Stora Nygatan 31, Box 2112, 103 13 Stockholm
08-545 254 80, info@carlssonbokforlag.se, www.carlssonbokforlag.se

Utges av Föreningen Kulturella Perspektiv vid Institutionen för kultur- och medievetenskaper/Etnologi, Umeå universitet, med stöd av Kungl. Skytteanska Samfundet, Umeå, och Carlsson Bokförlag, Stockholm, samt Institutionen för kulturvetenskaper/Etnologi, Lunds universitet; Institutionen för etnologi, religionshistoria och genusvetenskap, Stockholms universitet; Institutionen för historia och Samtidsstudier/Etnologi, Södertörns högskola; Institutionen för kulturantropologi och etnologi, Uppsala universitet.

Kulturella Perspektiv – Svensk etnologisk tidskrift tillämpar ett referee-system med extern kvalitetsgranskning.

Kulturella Perspektiv – Svensk etnologisk tidskrift is a refereed quarterly scientific journal. Submitted manuscripts will undergo blind peer review.

CHEFREDAKTÖR
Roger Jacobsson

REDAKTIONSKOMMITTÉ
Alf Arvidsson, Kurt Genrup, Roger Jacobsson, Marianne Liliequist, Anna Sofia Lundgren, Britta Lundgren, samtliga verksamma vid avdelningen för etnologi, Umeå universitet

RÅDGIVANDE NATIONELL REDAKTIONSKOMMITTÉ
Göteborg: Helene Brembeck
Lund: Lizette Gradén, Kristofer Hansson, Orvar Löfgren, Inger Lövkrona
Stockholm: Lena Gerholm, Sarah Holst Kjær, Magnus Öhlander
Södertörn: Mats Lindqvist, Maria Zackariasson
Uppsala: Gösta Arvastson, Ella Johansson, Oscar Pripp

INTERNATIONELL REDAKTIONSKOMMITTÉ
Anne Eriksen, Oslo; Torunn Selberg, Bergen; Ulrika Wolf-Knuts, Åbo; Richard Wilk, Bloomington, USA; Anna-Maria Åström, Åbo

ANSVARIG UTGIVARE
Roger Jacobsson

REDAKTIONENS ADRESS OCH KONTAKTUPPGIFTER
Etnologi/Institutionen för kultur- och medievetenskaper, Umeå universitet,
SE-901 87 Umeå
Roger Jacobsson, tel. 070-639 80 55
roger.t.jacobsson@umu.se
Lizzie Ragnarsson, redaktionell assistent (prenumerationsansvarig), tel. 072-226 27 38
lizzie.ragnarsson@telia.com

PRENUMERATION
275 kronor för fyra nummer 2018, institutioner och bibliotek 325 kronor, lösnummer 70 kronor

PLUSGIRO 65 33 50 – 0

OMSLAG OCH GRAFISK FORM
Roger Jacobsson

TYPSNITT Adobe Caslon

COPYRIGHT
Kulturella Perspektiv och respektive författare

TRYCK Original i Umeå AB, 2018

ISSN 1102-7908

KULTURELLA PERSPEKTIV

Svensk etnologisk tidskrift

Nr 1–2 2018 • Årgång 27

ROGER JACOBSSON
Kulturella Perspektiv – en angelägenhet för svenska etnologer 2

KIM SILOW KALLENBERG
En del dör unga
Att minnas de döda genom autoetnografiska analyser 3

KJELL JONSSON OCH LINUS ANDERSSON
Den undflyende lukten 14

HELENE BREMBECK
Kampen mot sunket
Kaos och ordning i retrovärlden 29

ERIC CARLSSON, MARIA CARBIN OCH BO NILSSON
Från realism till post-sanning och tillbaka igen?
Nyhetsbransch, museer och högre utbildning mot fejkade nyheter och faktaresistens 39

KARINE AASGAARD JANSEN
Etnografi og kon(tekst)
En metodologisk komparasjon av deltagende observasjon og spørrrelister 49

ANTECKNAT 59
Helene Schjerfbeck och de krockande normerna
Av SVEN-ERIK KLINKMANN

Omslagsbilden: *"Det handlar idag allt mer om att förhålla sig kritisk till de ord som förmedlas." Begrepp som "fake news", "alternativa fakta" och "faktaresistens" ligger idag på mångas skrivbord. Detalj ur målningen "Sonic Youth Day" av Sean Landers, 2007. Courtesy Andrea Rosen Gallery, New York. Copyright Sean Landers. Photo Jason Mandella. Illustrationen är hämtad ur boken* Art and Text, *edited by Aimee Selby, utgiven av Black Dog Publishing Limited, London, UK, 2009.*

Kulturella Perspektiv – en angelägenhet för svenska etnologer

Tillsammans med ett tjugotal andra vetenskapliga tidskrifter blev *Kulturella Perspektiv* inför ansökningsåret 2018 drabbad av de förändringar som Vetenskapsrådet är på väg att genomföra när det gäller stödet till vetenskapliga tidskrifter inom humaniora och samhällsvetenskap.

Vetenskapsrådets nedmontering av stödet till de vetenskapliga tidskrifterna i pappersform påbörjades 2014 och det aviserades att stödet till tidskrifterna efter en kortare övergångstid skulle upphöra helt. VR:s mål är att tidskrifterna på sikt endast skall kunna läsas i digital form. *Kulturella Perspektiv* fick således finna sig i att tillhöra den skara av tidskrifter som från och med 2018 tyvärr inte erhöll något tidskriftsstöd.

Under det år som gått har redaktionen jobbat hårt med att finna andra möjligheter för att säkra medel för en fortsatt utgivning. Vi har erfarit ett omfattande stöd i våra ansträngningar. Det har varit tydligt att *Kulturella Perspektiv* har setts som en gemensam angelägenhet för svenska etnologer. Detta har vi satt mycket stort värde på.

Flertalet etnologiska avdelningar vid landets universitet och högskolor har gått in med ett ekonomiskt (och moraliskt) stöd för att klara utgivningen under den kommande treårsperioden. Stöd har beviljats från: institutionen för kultur- och medievetenskaper/Etnologi, Umeå universitet; institutionen för kulturvetenskaper/Etnologi, Lunds universitet; institutionen för etnologi, religionshistoria och genusvetenskap, Stockholms universitet; institutionen för historia och samtidsstudier/Etnologi, Södertörns högskola; institutionen för kulturantropologi och etnologi, Uppsala universitet.

Vi har också erhållit ett värdefullt grundstöd för den kommande treårsperioden från en av de kungliga akademierna, Kungl. Skytteanska Samfundet, som har sitt säte i Umeå.

Ett stort tack till alla institutioner och personer som på detta generösa sätt medverkat till den fortsatta utgivningen av *Kulturella Perspektiv*.

Vi har också förstärkt och utvidgat vår rådgivande nationella redaktionskommitté med följande personer: Från Lunds universitet: fil.dr Lizette Gradin och docent Kristofer Hansson; från Stockholms universitet: fil.dr Sarah Holst Kjær och professor Magnus Öhlander; från Södertörns högskola: professor Mats Lindqvist och professor Maria Zackariasson; från Uppsala universitet: professor Ella Johansson och professor Oscar Pripp.

Ni är alla varmt välkomna till KP!

Vi avslutar 2018 med två välmatade och spännande dubbelnummer – det första, nr 1–2/2018, håller du i din hand!

Roger Jacobsson, docent,
chefredaktör

En del dör unga

Att minnas de döda genom autoetnografiska analyser

KIM SILOW KALLENBERG är fil.dr i etnologi och verksam vid Södertörns högskola och vid Röda korsets högskola. Hennes forskningsintressen berör makt och identitet, med ett särskilt fokus på framför allt genus och klass. I sitt avhandlingsprojekt, Gränsland: svensk ungdomsvård mellan vård och straff *(2016) undersökte hon den statliga tvångsvården av ungdomar, med fokus på behandlingspersonalen vid dessa institutioner och deras yrkeskultur. I ett nytt tvärvetenskapligt forskningsprojekt på Röda korsets högskola undersöker hon tjänstepersoners och frivilligarbetares perspektiv på flyktingars psykiska hälsa och sociala deltagande.*

I will tell your story if you die. I will tell your story and keep you alive, the best I can.

(Laleh, *Some die young*)

Den här artikeln handlar om två unga mäns livsberättelser, berättade i form av minnen hos dem som finns kvar, och tolkade av mig som forskare. Den handlar om två av mina vänner som inte längre finns kvar för att själva berätta om sina liv.

De dog unga, och det är deras död som varit avgörande för att deras liv nu berättas av mig. Vi som är kvar berättar om dem för att hålla dem vid liv i någon mening. Vi berättar för att försöka förstå vad som hände dem och varför.

Artikeln är en del av en studie som tar utgångspunkt i två personliga upplevelser av förlust och sorg. Studiens kunskapsmål är att med utgångspunkt i två verkliga individers liv nå kunskap om den sociala utsatthet inom vilken de båda på olika sätt levde, och att undersöka vad den utsattheten kan ges för förklaringar. Studien fokuserar klass och genusstrukturer, framför allt med betoning på den slags protestmaskulinitet (Connell 1996; Adler 1992) som ofta artikuleras i maskulinitetskonstruktioner som befinner sig utanför den hegemoniska maskuliniteten.

Genom att ta utgångspunkt i två empiriska fall vill jag ge liv åt människorna bakom statistiken, som dör till följd av psykisk ohälsa och missbruk.

Syftet med artikeln är att nå kunskap om hur två mammor berättar om förlusten av sina barn och om sin sorg, och vidare att undersöka hur de själva förstår och förklarar sina barns död i samtal med mig.

KULTURELLA PERSPEKTIV 2018:1–2, årg. 27, s. 3–13.
© Kulturella Perspektiv och författaren. *ISSN 1102-7908*

Metod, empiri, teori: Att minnas de döda

Huvudpersonerna i den här berättelsen är två av mina barndomsvänner; här kallade Noel och Marcus, vilka dog med ett drygt års mellanrum från varandra. Marcus i november 2013, och Noel i januari 2015. De var båda runt 30 när de dog, Marcus något yngre. Som unga spelade de i samma band, de delade vänner och var ibland kära i samma tjejer. Personer i deras närhet beskriver dem som bästa vänner. Båda delade vissa uppväxtvillkor: i en mindre tätort med pendelavstånd till Stockholm, med frånvarande pappor, skoltrötthet, drogmissbruk och ett brinnande musikintresse.

Studien bygger framför allt på kvalitativa djupintervjuer med anhöriga till de båda männen. Jag arbetar även med en autoetnografisk ansats, något jag definierar som en förlängning av de diskussioner som förts inom antropologi och etnologi om forskarens roll som medskapare av sin empiri, och om självreflexivitet som en nödvändig del av det metodologiska arbetet (t.ex. Ehn & Klein 1994; Clifford & Marcus 1986; Geertz 1973 & 1991; Ghodsee 2011; Willis 2000; Wulff 2016). Autoetnografi är ett metodologiskt tillvägagångssätt som erkänner, och använder, subjektiva erfarenheter och känslor i analysen, snarare än gömmer undan dem (Ellis m.fl. 2011:274). Jag menar att det är nödvändigt av etiska skäl att göra mig själv och mina erfarenheter till en del av det som undersöks, för att kunna skriva om mina vänners liv och deras anhörigas erfarenheter. Allt material har tillkommit i dialog mellan mig och forskningspersonerna, utifrån premissen att vi alla är anhöriga till de två avlidna som studien handlar om. Det ska dock tydliggöras att min position som anhörig är en annan än t.ex. mammornas, dels på grund av att vi var olika nära Marcus och Noel, och dels eftersom jag också har en position som forskare. Jag kan så att säga närma mig döden genom en viss teoretisk distans, vilket inte på samma sätt är möjligt för mammorna.

Den autoetnografiska metoden kan alltså innebära att göra sig själv till en del av det som studeras, och är något som ofta tillämpas när det finns personliga kopplingar mellan forskare och forskningsfält (Atkinson & Hammersley 2007). Autoetnografi kan dock ha två betydelser; dels den jag nyss nämnt som är en form av själv(auto)etnografi, och dels den etnografi som intresserar sig för det autobiografiska temat (Reed-Danahay 1997:2). I den första versionen av autoetnografi analyseras forskarens egna erfarenheter och känslor i relation till empirin och forskningsprocessen. I den andra versionen skrivs enskilda människors biografiska berättelser inom ramen för ett etnografiskt skrivande. Även om forskare som arbetar etnografiskt arbetar med människor, och i sina studier ligger nära mänskliga erfarenheter, så är det sällan som enskilda personer framträder i skrivandet. I linje med Deborah E. Reed-Danahay (1997) så har jag också i den här studien en ambition att överbrygga uppdelningen mellan de båda formerna av autoetnografi, för att problematisera skillnadsskapande mellan självet och samhället och mellan objektivitet och subjektivitet (1997:2). Den här studien är autoetnografisk i båda betydelserna eftersom jag själv är en del av det som studeras och eftersom livsberättelser är vad som fokuseras.

I den här artikeln ska ni få träffa Noel och Marcus framför allt genom deras mammors minnen, men även genom

mina. I den här artikeln vill jag presentera och resonera kring några utdrag ur empirin som jag hittills har samlat in. Analysen är än så länge i en preliminär fas, och texten är därför snarare deskriptiv än teoretisk. Analytiskt är det framför allt ovan nämnda autoetnografiska ansats jag prövar.

Jag hade funderat på att skriva om mina båda vänner under relativt lång tid innan jag slutligen samlade mod att kontakta deras anhöriga. Jag hade sett att deras båda mammor, Agneta och Maria, hade konton på Facebook och valde att kontakta dem där via meddelandefunktionen. Jag tänkte att den kontaktvägen skulle möjliggöra för dem att inte svara om de inte ville. Det var en öppning som jag ville ge dem. Jag var rädd att tränga mig på och osäker på hur min kontakt skulle tas emot. Jag skrev till båda två i maj 2016, och redogjorde för min koppling till Noel och Marcus samt för mitt intresse av att skriva om dem. Agneta svarade, och jag blev hembjuden till henne för ett första samtal i början av juni 2016.

Vi ses i hennes lägenhet och hon bjuder på hemlagad soppa. När vi har suttit och pratat en stund – informellt den första gången utan att spela in samtalet – ringer det på dörren. Det är Maria som kommer utan att veta att jag är där. Jag presenterar mig även för henne och berättar om min idé att skriva något om Marcus och Noel. De är båda glada över att någon vill göra det, de bär båda fortfarande på mycket sorg men beskriver det som att ingen längre är intresserad av att höra på när de pratar om sina döda barn (jfr Lundgren 2006:72, 78 ff). De flesta andra har för länge sedan gått vidare, men de sitter fast i sin sorg och saknad. Ganska omedelbart brister Maria i gråt och säger: ”Det är så jobbigt just nu. Det är så jobbigt på jobbet så det känns som att mina egna känslor inte får plats”. Agneta säger till mig: ”Du får ju ta att vi kommer sitta här och gråta”. Även jag är tårögd och svarar: ”Det kommer jag med”.

Vi pratar informellt den där första gången i juni 2016, och i augusti genomförde jag sedan en formell intervju med dem båda. Intervjun, som pågick i närmare tre timmar, spelades in och har transkriberats i sin helhet. Det är material från den intervjun som analyseras här.

Intervjun tog formen av ett samtal där vi tre som deltog fyllde på med minnen och egna reflektioner. Jag som intervjuare ställde också en del följdfrågor, främst av typen *när hände det?*, eller *vad tänkte du då?*. När jag läser intervjuutskriften är det uppenbart att mammorna, men även jag, har ett behov av att prata om vad som hände. Redan under de första minuterna säger Maria att hon ofta funderar på vad hon har för del i det som hände. Jag följer upp med en fråga om vilka tankar det är hon tänker då. Jag delar med mig av mina egna minnen, och av mina känslor av sorg och skuld. Så formas vårt samtal gemensamt runt teman som barndom, skilsmässa, missbruk och familjekonflikter. Men även runt vänskap, kärlek, hopp och tro.

Autoetnografiska reflektioner

Centralt för berättelsen om Marcus och Noel är deras vänskap, och att de också var mina vänner. I detta avsnitt ska jag berätta om vilka de båda var för mig och för varandra. Jag vill här situera mig själv i relation till studiens fokus, och till empirin som används. Först Agnetas minne av när hon träffade Noel första gången:

> Jag hade varnat grannarna och fått tillstånd vilka dagar de kunde spela och vilka tider. Marcus spelade trummor, så det lät ju. Det var ett oisolerat garage så det lät ju över hela bostadsområdet. Och det bodde lite pensionärer och så där runt omkring. Så vi tänkte om han får tider, efter skolan kanske, på eftermiddagen. Så vi gjorde upp ett schema. Spelschema. Där han fick banka på där. Och då var det väl något tillfälle, då satt Noel i garaget också. ”Det här är Noel, min kompis, vi spelar ihop.”

Den tid Agneta beskriver här måste vara ungefär samma tid som jag träffar de båda. Vi bodde i en så kallad håla där vi tyckte att ingenting hände. Jag hade flyttat dit med min mamma och hennes man när jag var elva. När jag träffade Marcus första gången var jag just fyllda tretton och han var tolv. Han gick på en annan skola och vi träffades i samband med ett skoldisco. Marcus blev ihop med en av mina närmaste vänner, och de var ihop några veckor. Jag minns att vi tyckte att Marcus verkade rik. Han hade egna kontanter som han köpte mat i gatuköket för, och ett halsband med ett guldhjärta till sin flickvän. Jag minns att det imponerade på oss. Det var som en försmak av det efterlängtade tonårslivet som vi föreställde oss, där våra föreställningar grundade sig i amerikansk ungdomskultur med dejter och uppvaktning och första kyssar i biomörker.

Jag måste ha träffat Noel första gången ungefär samtidigt, men det minns jag inte lika tydligt. Jag minns att han vid den här tiden var en pojke full av energi som sällan satt stilla. Noel började sedan i samma klass som flera av mina nära vänner när vi började i sjuan och bytte skola. Marcus gick fortfarande kvar på mellanstadiet i klass sex. Det skulle dröja till årskurs nio innan jag, Marcus och Noel började umgås nära varandra igen även om vi i det lilla samhället naturligtvis ständigt sågs.

Under vårterminen i nian blev jag och min närmaste kompis Elin kära i två kompisar till dem båda. Vi var ett gäng som brukade dricka folköl som någon av de äldre ungdomarna hade köpt ut, eller hembränt som vi köpt för 50 spänn halvlitern i gamla petflaskor. Vi drack ”nere på byn” där vi drog omkring med andra vi kände. Vi var ofta hemma hos Marcus, som vid den här tiden hade flyttat ut på landet. Det tog minst en halvtimme att gå till fots nere från det lilla samhället. Det gick sällan några bussar.

Sen kom gymnasiet. Marcus gick kvar ytterligare ett år i högstadiet eftersom han var yngre än oss andra. Jag flyttade äntligen ”till stan” som jag hade längtat så efter. Jag fick nya vänner där, nya normer och ideal att förhålla mig till. Jag skämdes för var jag kom ifrån, sa gärna något annat ortsnamn istället som lät lite större och lite bättre i mina öron. Men Marcus och Noel och de andra i det där gänget fanns ändå kvar. Vi träffades ibland på någon hemmafest. Vi pratade i telefon.

De sista åren Marcus och Noel levde, var jag inte nära någon av dem. Jag fick barn ganska tidigt och föll ur den där gemenskapen som mycket var baserad på att dricka och umgås runt alkohol och musik. Jag har dock några fina ögonblicksbilder av dem båda kvar från de sista åren. Marcus när han håller i min nyfödda son. Båda två på min bröllopsfest där de är glada och vi kramar om varandra. En spelning med deras rockband. Framför allt är de båda en del av min uppväxt, min barndom, min ungdomstid. Det är från den tiden jag först och främst minns dem.

Jag ska nu börja berättelsen baklänges med slutet på deras liv. Frågan: *vad var det som hände*, ska besvaras utifrån min och de båda mammornas förståelse av förlop-

pet. Jag gör inga anspråk på att berätta sanningen om vad som skedde. Snarare handlar det om att teckna en bild av de anhörigas versioner av sanningen om Marcus och Noels död.

Marcus död

> En bild på ett trumset. Ett namn och födelsedatum följt av texten: ”har lämnat oss i stor sorg och saknad alldeles för tidigt, 4 november 2013. Mamma, pappa, syster, släkt och vänner. *Music is the sound of feelings*” (fältanteckningar).

Det här är en beskrivning av Marcus dödsannons. Orden i kursiv hade han tatuerade på sin kropp som en kärleksförklaring till den musik som var en så stor del av hans liv. Av båda deras liv.

När Marcus dör blir jag uppringd av en nära vän. Det är kväll och jag står i mitt kök och lagar mat när samtalet kommer. Min vän frågar: ”Vet du om Marcus har dött?” ”Dött?” Svarade jag. ”Nej det kan han inte ha gjort!” Det hela verkade så orimligt att min första reaktion var fullkomlig vantro. Direkt började jag söka efter information för att få ett definitivt svar. Jag vände mig till Facebook och kunde på Marcus sida se ett flertal kommentarer i form av ett ensamt hjärta, och om att vila i frid. Känslan kom då över mig som ett slag i magen: han var verkligen död. Ryktena om vad som hänt var många. Självmord. En överdos. Hjärtstopp.

Det är först när jag träffar Agneta flera år senare som jag får ett klarare besked om vad det var som hände. Marcus hade dött till följd av kvävning när han var inlagd på en psykiatrisk klinik. Han var där för att få antipsykotisk medicin intravenöst, för att häva de psykotiska besvär han haft i flera år. Agnetas förståelse av förloppet är att hans kropp inte klarade av den tunga medicineringen, och att läkarna inte förmådde se hans reaktioner i tid.

Agneta berättar om den sista veckan då Marcus var i livet.

> Så vi gick och käka hamburgare och gick på Stadium och handlade lite kläder och så där. Och då var han så dålig. Händerna skakade på honom. Och jag sa, ’vad du skakar Marcus. Är det den nya medicinen?’ Ett par veckor innan hade de satt in ännu starkare medicin intravenöst. Han sa, ’nu har de höjt dosen, nu är det här det starkaste de har, sen har de inget värre’, sa han, ’så hoppas att det här hjälper’. Vi får verkligen hoppas att det hjälper. Jag blev ju helt förstörd när jag såg hur ungen sitter och bara skakar… jag tänkte det här har jag ju sett på… tungt medicinerade psykpatienter, när jag har träffat folk som ätit tung.. medicin. Så ser man de här, hur kroppen börjar ta slut va, säga upp sig. Men jag sa det, jag hoppas att läkarna… de vet säkert vad de gör. Och sen var det sista veckan. Då hade vi kontakt nästan dagligen i telefon. På lördagen så ringde jag honom och så sa jag det att vill du åka med [sambons namn] till [ortsnamn]? Han ska åka en sväng till [ortsnamn], så kan du åka med så du kommer ut lite och får se dig omkring. ’Nej’, sa han, ’jag mår inge bra, jag mår lite illa’, sa han, ’så att jag skiter i det’. Ja, ja, men då är det bättre att du vilar. Och på söndagen ringde jag honom och då svarade han inte. Jag tänkte att ja, han… kanske sover eller om det är någonting. På måndag morgon är han död.

Agneta berättar om Marcus skakningar när hon träffar honom en vecka innan han går bort, hon berättar att han till psykets personal har klagat på illamående i flera dagar. Detta har avfärdats som början på en maginfluensa och inte kopplats samman med effekter av medicinen. Det ska senare visa sig i obduktionsrapporten att dödsorsaken var kvävning då Marcus kräkts i sömnen och andats in spyorna. Att detta kunde ske berodde troligen, enligt överläkaren som Agneta talat med, på

att kroppens reflexer var satta ur spel på grund av den tunga medicinen.

Agnetas berättelse är väldigt detaljerad. I detalj redogör hon för varje telefonsamtal, och ord som sades, där på slutet. När jag lyssnar upplever jag själv att detaljerna ger en trygghet; att det känns skönt att få veta mer om vad som hände. Jag har undrat, och många av våra gemensamma vänner med mig. Jag hade ingen egentlig relation med någon av de båda mammorna innan Marcus och Noel dog. Att jag pratar med mammorna nu är en konsekvens av att deras båda söner är döda. Men att de väljer att prata med mig är en konsekvens av att de har levt, och av att jag kände dem då.

När Marcus dör är de båda vännerna osams sedan ett par månader tillbaka. Marcus begravs i början av december och ceremonin hålls i en fullsatt kyrka, men Noel är inte där. Jag är där och reagerar på att både Maria och Noels lillebror är på plats, men inte Noel. En gemensam vän berättar att han åkt hem till den lilla gården där Noel bor vid tillfället för att försöka hämta honom och få honom att följa med, men det är ingen som öppnar när han knackar på.

Jag frågar Agneta och Maria om detta när vi ses; om de vet vad det var som hade hänt mellan de båda vännerna den där sista tiden, och Agneta känner mycket väl till vad som hade hänt. Det hela handlade om att Noel vid den tiden var ren från droger och alkohol och att Marcus hade rökt hasch när de skulle umgås. Detta hade gjort Noel mycket upprörd och Agneta hade fått komma och hämta Marcus efter att Noel hade bett honom dra åt helvete. Agneta och Maria beskriver det som att de båda vännerna sällan följdes åt i sitt mående; att när den ena var uppe var den andra nere och tvärtom.

Noels död

Drygt ett år efter Marcus död hände det igen. Hur cyniskt det än låter var Noels död – till skillnad från Marcus – i någon mån väntad. Vi var flera vänner som oroat oss för att det nästa gång skulle vara Noels tur. Och så blev det. Detta skapade naturligtvis en enorm skuld bland de efterlevande. Hade vi kunnat göra mer? Jag och mina vänner ägnar timmar åt att resonera kring detta. I samtalet berättar jag också om det för Maria. Jag hoppas att det får henne att känna sig mindre ensam i allt det som hon känner.

Maria känner också skuld. Hon och Noel hade haft ett stort gräl alldeles innan han dog, där Noel bland annat har anklagat henne för att ha misshandlat honom som liten. Hon berättar att han skrev till henne för att be om ursäkt en tid efter deras bråk.

> Och sen efter kanske ett par veckor till så kommer det på Messenger att… 'hej mamma' – det här är Noels sista ord liksom, och nu har min dator kraschat så jag vet inte hur jag ska spara det heller – 'jag minns inte någonting av vårt sista samtal vad jag sa och så, men jag minns att jag skrek kärring. Och ett förlåt räcker inte, jag skäms oerhört.' Ehm… 'jag bor i stan nu och jag följer stegen och jag, jag jobbar med det liksom, och jag kanske ska börja jobba på Xcons igen', jag kommer inte ihåg vad han berättade, så i alla fall. Och önskade mig god jul och så. Och… sen tror jag att jag önskade honom gott nytt år. Och sen så ringde ju [lillebror] då den 29:e januari. På eftermiddagen och… 'mamma sätt dig ner'. Vad är det? Och då brast han i gråt. 'Noel finns inte mera'. Jaa.

Noel hittas död på soffan hos en vän. Dödsorsaken är en överdos heroin.

> Men när han dog så, jag fattade fortfarande inte att han hade tagit så mycket droger. Och att han gick på heroin. Alltså jag var fullständigt chockad när jag läste papperna från rättsmedi-

> cin, för han hade ju inte bara det i kroppen, han hade en jädra massa mediciner också. Det stod en massa ämnen som jag inte kan säga, men det var allt möjligt alltså.

Det var känt för Maria att Noel missbrukat tidigare, men vid tillfället för hans död var det mycket som pekat på att han var ren enligt henne. Han hade ju vid deras sista kontakt skrivit om att han ”följer stegen”, vilket betyder att han följde ett så kallat tolvstegsprogram för att hålla sig drogfri.

Liksom i Agnetas berättelse om Marcus död, finns i Marias ett fokus på detaljer om ord som sagts eller skrivits. Det som känns obegripligt och tungt att hantera hängs upp på detaljer om sådant de minns och vet.

Att förklara det oförklarliga

I det här avsnittet ska jag se närmare på de förklaringsmodeller som Agneta och Maria använder sig av för att förstå vad som hände deras söner. Här undersöker jag hur de båda berättar om att deras respektive söner dog i förtid. Vi kommer se hur de båda använder flera olika förklaringar till varför det gick illa för Marcus och Noel.

Båda mammorna har det gemensamt att de börjar berättelsen om sina söner i barndomen, och letar efter förklaringar där. De förstår båda sönernas uppväxttid på ett annorlunda sätt idag jämfört med då, i ljuset av vad som hände senare framträder bilden av barndomen på ett annat sätt. Att berättelserna börjar så är troligen också en konsekvens av de konventioner som präglar berättande och berättelser. Ett förlopp ska berättas från början, från punkten där man tänker att det har startat. De präglas troligen också av mig i situationen. Att jag visade extra intresse för perioder i Marcus och Noels liv som jag inte visste så mycket om sedan innan.

Under vår intervju beskriver Agneta hur Marcus uppväxt gestaltade sig, med en alkoholiserad pappa, och pekar ut händelser i uppväxten som början på Marcus problem.

> Marcus pappa är ju alkoholist. Så han är uppvuxen med en alkoholist hemma. Det präglade oss allihop, jättehårt. Så när de där perioderna kom som man trodde skulle bli den sista varje gång, var ju jättejobbigt, man ser en pappa som förändras från doktor Jekyll till mister Hyde. Fruktansvärt. En människa som börjar säga konstiga saker och så vidare. Och det är klart att det påverkar. Och sen under hela uppväxten, de här löftena som sveks hela tiden och… när vi hade skilt oss och bodde på varsitt håll och Marcus ringde och ville prata lite och fråga hur han mådde så kom det här skuldbeläggningen från pappan då, från Pelle. ’Du bara ringer om du ska’… (härmar en full röst) För han var ju aldrig nykter. Var han nykter kunde han vara trevlig, men det var inte alltid då som han ringde eller som Marcus lyckades ringa. […] Och grejer han gjorde, alltså… svek. Svek på svek på svek, på alla sätt. Både fysiskt och psykiskt, som naturligtvis sätter hårda spår.

Maria, i sin tur, beskriver att hon under barnens uppväxt ofta var ensam med Noel och hans lillebror; att deras pappa sällan var närvarande. Detta beskriver hon som anledningen till att hon när Noel var elva år bestämde sig för att hon lika gärna kunde leva ensam. Deras skilsmässa blev en svår tid för Maria och barnen. Maria var mer eller mindre samtidigt som separationen skedde plågad av svåra ryggsmärtor på grund av ett diskbråck. Barnen fick i hög grad klara sig själva.

Vid en tidpunkt som är svår för Maria att precisera, men Noel bör ha varit omkring femton år, så blir de osams och kommer sedan inte att prata på flera år.

> Han var rörig där alltså. Och vad jag nu då så här med facit i hand fattade ju inte att han hade börjat med droger. Jag fattade inte det! Och det var aldrig någon som sa någonting om det alltså. Till mig. Jag tyckte bara att han var omöjlig liksom. Han löd inte längre och han var sur och störig och grinig liksom. Inte fan kunde jag tänka mig att han… Jag kände aldrig att han luktade alkohol eller någonting. Och inte fasen vet jag vad han tog på högstadiet liksom, men jag läste någonting i en tidning som han var med i… att första gången han drack eller första gången han… så kände han sig, wow, liksom. Han kände sig hemma i det liksom. Och sen gick det väl ut av bara farten.

Tidningen hon syftar på ges ut av ett politiskt ungdomsförbund, och i ett nummer från 2010 intervjuas den då 26-åriga Noel om sin tid i fängelse. Han har då suttit inne i ungefär ett år, fördelat på fyra olika vändor. I artikeln står följande att läsa om Noels uppväxt och hans första kontakt med alkohol och droger:

> Det har alltid hänt grejer kring Noel, ända sen han var liten. Han hade svårt att sitta stilla, stökade och mobbade. Första gången han var full blev han ett med universum.
>
> – Jag slutade spela hockey, det enda som var intressant var att supa, sen att röka brass.

Även om Maria vid tidpunkten då hon och Noel blir osams inte förstår att han troligen redan har börjat missbruka både alkohol och droger så får hon insikt om detta senare. Hur hon i efterhand förstår Noels beteende och mående som tonåring, tolkas genom det hon i efterhand har fått reda på. Kanske hoppas hon också på att jag ska ge henne mer konkreta svar på frågan om hur hans tonårstid egentligen var. Men även om jag var en del av Noels liv vid den här tiden så förstod jag inte då så mycket om det som i efterhand kan förstås som hans begynnande missbruk.

Marias kontakt med sin äldsta son kommer sedan att fortsätta vara mycket sporadisk ändå fram till hans död. Det går flera år utan att de överhuvudtaget har någon kontakt. Inte heller hans pappa verkade ha så mycket koll, om man lyssnar till Maria och Noels vänner. I långa perioder bodde Noel själv i pappans lägenhet, eller hos någon kompis. Det fanns då ingen vuxen som visste vad han gjorde eller vem han umgicks med. Maria känner sig besviken på att hon har varit den som försökt och som funnits där när hennes söner var små, men att hon trots det uppfattar att hon blivit bortvald till förmån för pappan.

> Jag känner att jag har alltid har varit själv med dem, bägge två. Jag har fått tagit huvudansvaret. Och Noel har liksom velat åt pappas håll hela tiden. Inte hela tiden, men när han blev lite större.

En annan orsaksförklaring som båda mammorna använder sig av för att förstå vad som hände deras söner är att lägga delar av skulden på samhället, och framför allt på vården. Agneta berättar om den ilska hon känner gentemot psykiatrin, och det hon uppfattar som en felbehandling Marcus blev utsatt för när han var inlagd. Maria är starkt kritisk till att läkare har skrivit ut mediciner till Noel trots att han, som hon uttrycker det, lider av en ”beroendesjukdom”.

> Sen gav de ju honom ADHD-medicin också, såna här Ritalina, och det talade han om för mig att de kunde han inte ta för då var han helt borta. Han bara såg att någon satt och prata men han var ju bara… ja helt avstängd liksom. Så det slutade han med då, så jag vet inte vad… sen undrar man ju, har han själv vart ute på svarta börsen och köpt mediciner eller har läkarna skrivit ut såna här mediciner åt en unge med ADHD som dessutom har suttit inne och har beroendesjukdomen liksom. Det får man

> nämligen inte göra. Man kan inte skriva ut någonting till en som har beroendet liksom, till alkohol och tabletter och sånt. För det… (Agneta: Görs hela tiden) Ja det görs hela tiden ja.

Det är en frustration hos både Agneta och Maria att vara mamman som är nära och får ta ett så stort ansvar samtidigt som de aldrig riktigt visste vad som pågick i deras söners inre. Vad de kände och tänkte och gjorde, och aldrig berättade om för dem. Detta återkommer de båda till flera gånger under intervjun: hur man som mamma inte vet och inte släpps in. Detta går också att tolka i ljuset av hur män och kvinnor förväntas tala om känslor, där kvinnor förväntas vara mer öppna och män mer kontrollerade (jfr Lundgren 2006).

Även vänskapen mellan Marcus och Noel används som förklaring till varför det gick snett. Båda mammorna är överens om att deras söner inte var riktigt bra för varandra, men det är framför allt Agneta som återkommer till ämnet vid upprepade tillfällen. Det har t.ex. framgått för Agneta, när hon läst brev som Marcus skrivit till Noel när denne satt i fängelse, att Noel försett Marcus och andra med droger under perioder.

> Efter Marcus hade gått bort, jag håller på och rensar här bland hans grejer så läser jag breven. Noel har försett killarna, han var ju mer extrovert än Marcus och försåg dem med droger. Så Marcus gick ju på torken när Noel inte var här. Marcus kunde inte fixa själv, så det var Noel som fixade. Och det syntes ju i breven. […]
>
> Sen slängde jag… De här måste jag bara bränna de här breven, jag orkar inte ha dem runt mig. Ens. Det är så tråkigt, en sån sorglig… Som mamma så fattar man ingenting.

Återigen framträder känslorna av hopplöshet och av att inte ha kontroll som mamma över vad ens barn gör och tänker. Agneta ger uttryck för detta i sin beskrivning av att inte veta vad som egentligen pågick. Jag uppfattar att det finns en sorg i att i efterhand se sitt barn, och det som hände, i ett annat ljus. Att den nya informationen förändrar den bild som fanns där sedan innan.

Diskussion

I den här artikeln har jag redogjort för hur två mammor som förlorat sina barn berättar om sin förlust och undersökt hur de förklarar vad det var som hände deras söner. Förklaringarna till varför det gick illa är flera. Mammorna pratar bland annat om orsaker i barndomen, om misstag gjorda av vården, och om destruktiva vänskapsrelationer, för att förstå sönernas död. Även min förståelse av vilka Marcus och Noel var spelar en roll här. Att jag var deras vän är en förutsättning för att samtalet överhuvud taget äger rum och tar den form det gör. Intervjun som ligger till grund för den här texten tog inte formen av fråga–svar, utan mer av att vi gemensamt berättade minnen och erfarenheter och skapade ett anhörignarrativ tillsammans.

Artikeln är mer deskriptiv än teoretisk i sin ansats, men jag ser öppningar till mer teoretiskt inspirerade analyser att gå vidare med. Den autoetnografiska ansatsen ser jag som fruktbar att bygga vidare på. I ett känsligt fält som detta, där missbruk, psykisk ohälsa, och annan social utsatthet är centrala spår är autoetnografi ett sätt för mig som forskare att också sätta något av mig själv på spel i analysen. Det kan minska avståndet mellan det objektiva forskarjaget och den subjektiva människan, vilket är en av autoetnografins ambitioner (Reed-Danahay 1997:2).

Likaså finns potential att gå vidare med

analyser av klass och maskulinitet i relation till affekt utifrån detta material. Dessa analytiska redskap kan t.ex. användas för att förstå hur de båda männens eget känsloarbete tog sig vägar som både ligger i linje med normer och utgör brott mot dem. Protestmaskulinitet är Raewyn Connells (1996) begrepp för att problematisera hur personer med manligt kodade kroppar kan använda sig av praktiker som t.ex. vårdslös bilkörning eller våld för att hantera känslor av upplevd maktlöshet (1996:137; jfr Silow Kallenberg 2016:166). Det handlar om ett överdrivet anspråk på den slags makt vi förknippar med maskulinitet, och artikulerar både makt och maktlöshet samtidigt. I linje med Foucault skulle man kunna argumentera för att män som obehindrat tar plats inom ramarna för den normativa maskuliniteten inte behöver använda sig av överdrivet maskulina uttryck och praktiker, som t.ex. våld. Av olika skäl, och på olika sätt, gällde detta inte för Marcus och Noel.

Referenser

Adler, Alfred, 1992. *Understanding Human Nature*. Oxford: Oneworld.

Atkinson, Paul & Hammersley, Martyn, 2007. *Ethnography: Principles in Practice*. Milton Park. Abingdon & Oxon: Routledge.

Clifford, James & Marcus, George (eds.), 1986. *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.

Connell, Raewyn, 1996. *Maskuliniteter*. Göteborg: Daidalos.

Ehn, Billy & Klein, Barbro, 1994. *Från erfarenhet till text: Om kulturvetenskaplig reflexivitet*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.

Ellis, Carolyn; Adams, Tony E. & Bochner, Arthur P., 2011. "Autoethnography: An overview", i: *Historical Social Research,* vol. 36, nr 4(138). GESIS – Leibniz Institute for the Social Sciences.

Geertz, Clifford, 1973. *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.

Geertz, Clifford, 1991. "Tjock beskrivning: För en tolkande kulturteori", i *Häften för kritiska studier* 24(3).

Ghodsee, Kristen, 2011. *Lost in Transition: Ethnographies of Everyday Life after Communism*. Durham: Duke University Press.

Lundgren, Britta, 2006. *Oväntad död – förväntad sorg: En etnologisk studie av sörjandets processer*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.

Reed-Danahay, Deborah E., 1997. "Introduction", i: Reed-Danahay, Deborah E. (ed.), *Auto-Ethnography: Rewriting the Self and the Social*. Oxford & New York: Berg.

Silow Kallenberg, Kim, 2016. *Gränsland: Svensk ungdomsvård mellan vård och straff*. Huddinge: Södertörns högskola.

Willis, Paul, 2000. *The Ethnographic Imagination*. Cambridge: Polity Press.

Wulff, Helena (red.), 2016. *The Anthropologist as Writer: Genres and Contexts in the Twenty-first Century*. New York: Berghahn Books.

Summary

Some Die Young
Remembering the Dead Through
Autoethnographic Analysis
(En del dör unga
Att minnas de döda genom
autoetnografiska analyser)

This article is about personal experience of death and grief. The aim is to gain knowledge on how two mothers talk about losing their adult children, and about their grief. The aim is further to investigate their understandings of why their children died, as it is discussed in relation to the author.

Methodologically, an autoethnographic approach is used. An in-depth interview with two grieving mothers is analysed, where the author is also a part of creating the narrative of the two dead men (their sons): Marcus and Noel. The author is also a part of the field in itself, since Marcus and Noel were both her childhood friends.

Marcus died while being under treatment in a psychiatric ward. Noel died from an overdose of heroin. Both of their deaths were to some extent

unexpected, and definitely untimely. In the article narratives about how they died is presented and analysed.

Further, the different explanations to why Marcus and Noel died, expressed in the interview, are discussed. Here the mothers talk about childhood experiences, negative relationships, and substance abuse, as possible explanations to their untimely deaths.

Other possible analytical treads to investigate in the empirical material could be protest masculinity, class and affect. These possibilities for further analysis are discussed in the final part of the article.

Keywords: autoethnography, personal experience, death, grief, protest masculinity.

Kim Silow Kallenbeg is PhD in ethnology, Södertörn University, Huddinge, and postdoctoral fellow at the Swedish Red Cross University College, Huddinge, Sweden.

Laleh, Some die young.

Den undflyende lukten

KJELL JONSSON är professor emeritus i idéhistoria och anknuten till institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet, och är ledamot av Kungl. Vetenskapsakademien.

LINUS ANDERSSON är docent i psykologi, verksam vid institutionen för psykologi, Umeå universitet och Centrum för belastningsskadeforskning, Högskolan i Gävle. Hans huvudsakliga forskningsområde rör kemisk intolerans (luktöverskänslighet).

Lukterna kommer till oss redan innan vi föds. Våra första doftförnimmelser består av ämnen från mammans mat som blandats med fostervattnet, och minnena av dessa består. Har hon ätit anis, föds vi med en förkärlek till anis som kan följa oss ända in i vuxen ålder. När vi som vuxna känner lukter, framkallar de äldre minnesfragment än syn- eller hörselintryck. I Marcel Prousts *På spaningen efter den tid som flytt* var det, som vi vet, en madeleinekaka doppad i lindblomste som återuppväckte huvudpersonens barndomsminnen. Luktminnena vältrar sig över oss med sina associationer och emotioner. Ändå är lukterna, även de välkända, svåra att benämna. ”[Lukten] är mer påträngande, mer omedelbar än något annat sinnesintryck och på samma gång väsentligen undflyende och ogripbar. Dess närvaro är aldrig bestående” (Öberg 2004).

Kanske reflekterar någon över att ovanstående exempel huvudsakligen gäller smak, men så är inte fallet. Gå till skafferiet, blanda lite socker och kanel, håll för näsan och stoppa skeden i munnen. Nu känner du bara sötman. Först när du släpper näsan så att de luftburna molekylerna kan nå luktreceptorerna via svalget, kommer du att förnimma kanelen. Huvuddelen av det vi benämner som smak är i själva verket lukt. Luktsinnet döljer sig bakom smaksinnet, och är således undflyende även i detta avseende.

Lukterna har också hållit en låg profil genom historien. De har varit svårare att mäta än ljus, ljud och tryck. De har inte kunnat lagras, kommuniceras eller digitaliseras på ett enkelt sätt. Det mänskliga luktsinnet är svårt att utreda, klagar Aristoteles i *De Anima*, eftersom vårt luktsinne inte är lika skarpt som djurens. Under historiens lopp har olfaktionen, som den kallas, ändå brytt många tänkare, och varit föremål för omfattande studier. Även om vi sällan tänker på det, har lukterna och luktsin-

KULTURELLA PERSPEKTIV 2018:1–2, årg. 27, s. 14–28.
© Kulturella Perspektiv och författarna. *ISSN 1102-7908*

net sociala och kulturella dimensioner, och spelar betydande roller i våra liv.

I denna text redogör vi för historiska och nutida ansatser att fånga och förstå den ogripbara, undflyende lukten. Vi har två teman. I det första följer vi vittringen av lukterna och luktsinnet i sig, och gör nedslag bland de upprepade försöken att kategorisera och förstå dessa fenomen. I det andra temat vädrar vi efter hur tänkare genom historien har försökt att kategorisera och förstå fenomen i världen genom att studera lukterna och luktsinnet, exempelvis med avseende på kulturer och arter.

Att förstå lukterna och luktsinnet i sig

Givet dess undflyende natur passar det att börja med en summarisk beskrivning av det vi kallar lukt. Luktsinnet är ett så kallat kemiskt sinne. Det reagerar på luftburna molekyler i vår omgivning. En förutsättning för att vi ska känna doften av ett äpple, förnimma kollegans parfym, eller lukten av papper från ett tidskriftsuppslag, är att molekyler från dessa källor har blivit flyktiga och därmed kan nå näsan. Det var först i och med utvecklingen av gaskromatografin och masspektrometrin som egenskaperna hos dessa luktämnen kunde separeras och kategoriseras. Archer Martin och Richard Synge, 1952 års nobelpristagare i kemi, beskrivs ofta som förgrundsgestalterna inom detta fält. Egentligen borde den äran antagligen tillfalla den österrikiska forskaren Erika Cremer, som byggde den första gaskromatografen redan på 1940-talet (Jennings & Poole 2012).

Genom de kemiska metoderna har forskare slutit sig till att luktämnen består av allt från enskilda till blandningar av hundratals flyktiga molekyler. Dessa måste nå luktepitelet i näshålans tak för att vi ska kunna registrera dem. Det kan ske på två sätt. Antingen andas vi in dem genom näsan, vilket kallas *ortonasal* perception (det vi vanligtvis menar med att lukta), eller så når de näshålan *retronasalt*, alltså via svalget. De flyktiga ämnena fördelar sig över näsown slemhinnan beroende på vattenlöslighet, och bildar ett slags mönster över luktepitelet. Exakt hur luktämnena registreras vet man inte, men det vanligaste antagandet är att molekylerna fäster vid luktsinnets receptorer som en nyckel i ett lås. En alternativ teori, som bland annat framförts av den kontroversielle biofysikern Luca Turin, anger att det är molekylernas vibration som retar receptorerna. En sådan förklaring hade varit elegant, för det hade inneburit att luktsinnet följer en princip som även gäller för syn, hörsel och känsel, och som går ut på att sinnena snappar upp och tolkar energi i olika frekvenser. Efter ett par turer i välrenommerade vetenskapliga tidskrifter verkar det däremot som att vibrationsteorin inte har något särskilt starkt empiriskt stöd (Hoehn et al. 2017).

Människor har ett hundratal typer av luktreceptorer, och varje receptor reagerar på flera olika typer av luftburna ämnen. Receptorerna tillhör en grupp biologiskt aktiva molekyler som kallas G-protein. Linda Buck och Richard Axel publicerade 1991 ett arbete där de klargjorde luktreceptorernas genfamilj, och förärades för detta 2004 års nobelpris i medicin och fysiologi. Receptorerna sitter på nervceller i näsan. När receptorerna retas, förmedlar nervcellerna signaler upp till den s.k. luktbulben – en äggformad nervansamling innanför skallbenet, strax ovanför näshålans tak. På varje nerv sitter

antagligen bara en typ av receptor, och nerver med samma typer av receptorer konvergerar (sammanstrålar) på samma plats i bulben. Systemet av receptorer och nerver innebär att det mönster av flyktiga ämnen som når luktepitelet förs vidare till ett motsvarande mönster i luktbulben (Stevenson 2013). Man kan likna dessa mönster med en mosaik. Vill vi veta vad mosaiken avbildar måste vi titta på den i sin helhet. De enskilda mosaikplattorna säger oss ingenting.

Att luktinformationen förmedlas som en helhet har använts som förklaring till varför dessa förnimmelser är svåra att dela upp. När vi tittar på ett objekt, eller hör ett musikstycke kan vi utan större problem uppmärksamma och kategorisera deras beståndsdelar. Inte ens tränade luktexperter, exempelvis vinprovare, förmår vanligtvis namnge fler än tre komponenter i en blandning. Framträdande beståndsdelar överskuggar ofta andra. Lukter har därför beskrivits som ett syntetiskt eller holistiskt sinne.

Många resonemang som rör luktsinnets anatomi och fysiologi kan spåras tillbaka till en annan nobelpristagare vid namn Santiago Ramón y Cajal (1852–1934). Han blottlade med nya histologiska infärgningstekniker det system av nerver som förmedlade luktinformationen från slemhinna till hjärna. Cajals bilder används än idag, för de är både vackra och informativa. Hans arbete nuddar även vid textens andra tema – infärgningarna av luktnerverna var av stor vikt för hans s.k. *neurondoktrin*, som anger att nervcellen är

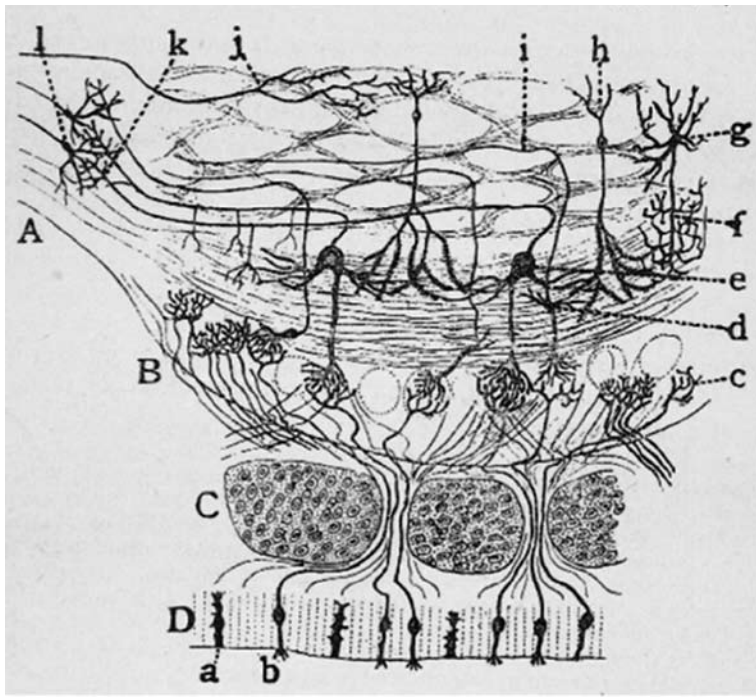

Figur 1. En av Cajals illustrationer av luktsystemet. Längst ned finns luktepitelet (D) *med de sensoriska nerverna* (b). *Nerverna löper genom håligheter i skallbenet* (silbenet, C) *och utmynnar i luktbulben* (B). *Källa: https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4078396/#B54.*

den minsta anatomiska och funktionella beståndsdelen i nervsystemet. Detta då i motsats till den nu motbevisade retikulära teorin, där nervsystemet beskrivs som ett enda odelat nätverk (Figueres-Oñate, Gutiérrez & López-Mascaraque 2014).

När nerverna har förmedlat luktinformationen till luktbulben, förs signalerna vidare till hjärnan via den s.k. luktbanan. Luktsinnets kopplingar till högre hjärnregioner skiljer sig från övriga sinnen. För det första utmynnar nerverna ipsilateralt (alltså på samma sida) i flera olika hjärnstrukturer, som bland annat anses viktiga för minnesformering och affektiva reaktioner. Den ipsilaterala projiceringen är unik. Alla andra sensoriska system har en kontralateral projicering, vilket innebär att intryck från ena sidan av kroppen bearbetas av den andra sidans hjärnhalva. En annan unik egenskap är att luktsinnet inte har en direkt koppling till den viktiga reläkärnan thalamus, vilket är fallet för alla andra sinnesmodaliteter (Lundström, Boesveldt & Albrecht 2011). Dessa anatomiska och fysiologiska detaljer kan tyckas som överkurs, men vi återkommer till dem! De ställer nämligen grundantaganden om gängse beskrivningar av människans kognition och medvetande på ända.

Efter denna summariska översikt söker vi oss längre tillbaka i historien, och gör vårt första nedslag i antiken. Även om sinnesorganens funktion behandlades av tänkare äldre än Aristoteles (Vinge 1975, Jütte 2005), är hans arbeten om sinnena ändå de viktigaste som skrivits om frågan under den klassiska perioden. Det var inte så att han introducerade uppfattningen om existensen av fem separata sinnen, men de kom att få sin grundläggande ställning genom hans auktoritet. Under många hundra år var Aristoteles filosofi dominerande i Västerlandet och den omfattade så vitt skilda fält så som logik, metafysik, biologi och astronomi. Aristoteles två viktigaste arbeten om psykologi och sinnena kallas vanligen *De Anima* och *De Sensu et Sensibilibus*. I dessa verk föreslår Aristoteles en hierarkisk indelning av sinnena där han förstås även nämner lukten. Han föreslår också ett rudimentärt luktklassificeringssystem, samt diskuterar lukternas effekter på hälsan. Dessa tre frågor plockas upp av senare tänkare, och ramar på ett förnämligt sätt in vårt första tema.

Aristoteles inordnar luktsinnet i mitten av en sinnenas hierarki, eftersom det överbryggar gapet mellan de högre ”distanssinnena”, hörsel och syn, och de som bygger på fysisk kontakt, smak och känsel. Det finns ett udda antal sinnen, resonerade Aristoteles, och ett udda nummer har en mitt: luktsinnet hamnar mellan de taktila sinnena, känsel och smak, och de som förmedlas genom ett medium, dvs. syn och hörsel. Den grekisk-judiske filosofen Filon från Alexandria (25 f.Kr.–cirka 40 e.Kr.) resonerade på ett sätt som liknar Aristoteles, men kom att tillspetsa skillnaden i värde mellan sinnena. Syn och hörsel är de värdefullaste eftersom de kan skapa ett gott liv, medan lukt och smak enbart existerar för att upprätthålla livet. Bland de fem sinnena är smak, lukt och känsel de mest djurlika, menade Filon. Syn och hörsel har däremot en koppling till filosofin.

Även den romerske filosofen Lucretius (död omkring 55 f.Kr.) behandlar i sin materialistiska metafysik sinnesorganen och deras funktioner i följande ordning: syn, hörsel, smak, lukt. Känseln ansåg han inte var ett separat sinne. Han trodde inte heller att sinnesorganen hade skapats för att ha en viss funktion. Ögat, örat, näsan, munnen skapades innan de hade

någon funktion för att se, höra, lukta och smaka (Vinge 1975). Cicero (106–43 f.Kr.) skriver om luktorganen när han behandlar sinnesorganens placering på människokroppen. Näsan och näsborrarna är placerade högt därför att lukt rör sig uppåt, men också därför att näsan bidrar till att värdera mat och dryck, vilket förklarar dess plats nära munnen.

Under medeltiden följde Albertus Magnus i Aristoteles fotspår och placerade också lukten i en mellankategori. Detta gör även René Descartes som placerade lukten i en mellanliggande position på grund av att den var mindre ”rå” än känsel och smak, men saknade den perceptuella förfiningen hos hörseln, för att inte tala om synen (Jütte 2005).

Enligt Friedrich Wilhelm Schelling (1775–1854) relaterade sinnena till tre dimensioner: magnetism, elektricitet och kemi. Han hävdade att det fanns sex sinnen istället för fem när han la till värmesinnet (Wärmesinn). Schelling förband till exempel lukt med elektricitet och känsel med magnetism. Även sinnenas ordning var lite speciell. Känsla och smak var sinnen av första ordningen, lukt och syn var sinnen av andra ordningen och värmekänsla och hörsel var sinnen av tredje ordningen.

År 1802 publicerade Lorenz Oken (1792–1851) en liten bok med den långa titeln *Übersicht des Grundrisses des Sistems der Naturfilosofie und der damit enstehenden Theorie der Sinne*. Påverkad av tidens samhällsideologier lanserade han en evolutionär sinneshierarki där den europeiska ”ögonmänniskan” befann sig på toppen och den afrikanska ”skinnmannen” i botten. I likhet med många andra tänkare ansåg han att känseln var det mest primitiva sinnet. Oken kom också att laborera med ett sjätte sinne som han lade till det traditionella schemat: identitetssinnet (Identitätssinn). Han sätter fingret på något vi återkommer till – dessa typer av hierarkiska indelningar används också för att göra åtskillnad mellan andra fenomen i världen, här då med avseende på kulturer.

Sensoriska hierarkier är inte bara en historisk företeelse. I en studie från 1983 undersökte Åke Viberg ord som användes för att beskriva sinnesförnimmelser från över 50 språk, vilket fick honom att placera syn högst i hierarkin, följt av hörsel, känsel, och därefter smak och lukt på delad sistaplats (Viberg 1983). Jämfört med Aristoteles ursprungliga indelning verkar lukten alltså ha halkat ned, men det finns tecken på att den håller på att återta sin ställning. En grupp psykolingvister från Max Planck-institutet argumenterade att synen dominerar i beskrivningar av perceptuella upplevelser inom alla världens språk (San Roque et al. 2015). Därefter blir den inbördes ordningen av sinnena luddigare. Hörseln hamnar oftast på en andraplacering, men inte alltid. Bland semaifolket i centrala Malaysia är det exempelvis vanligare att beskriva perceptuella fenomen i termer av lukt än hörsel. Artikelförfattarna föreslår att resultaten ska tolkas som att det inte går att fastslå en universell hierarki över sinnena, förutom då med avseende på syn som alltid verkar hamna högst.

Om vi återvänder till Aristoteles finner vi i *De Sensu* – kapitel 5 – en längre diskussion där han föreslår en indelning av lukter baserat på behaglighet och obehaglighet. Denna uppdelning kan anses vara ett tidigt försök att kategorisera lukter. Det brukar ändå hävdas att all vetenskaplig luktklassifikation emanerar från Carl von Linné (Gilbert 2004). Vi vet att han var närmast besatt av att klassificera natu-

rens beståndsdelar: djur och växter, mineraler och vattenlevande varelser och t.o.m. sina kollegor. Mycket av det han namngav har lagt grunden för den moderna taxonomin och, som sagt, den första vetenskapliga klassifikationen av lukter. Den skrift som gett upphovet till denna uppfattning är publicerad 1752 och handlade om mediciners, eller snarare medicinalväxters, lukter – *Odores medicamentorum*. Linné trodde att han kunde förutsäga den terapeutiska effekten av växter från deras doft. Växter som inte luktade var medicinskt värdelösa, menade han, medan de som luktade starkt hade stor farmaceutisk potens.

Genom att gruppera de medicinskt nyttiga växterna efter deras doft kom Linné fram till att det fanns sju ”doftklasser”: 1. Kryddaktiga (aromatici); 2. Balsamiska (fragrantes); 3. Myskaktiga (ambrociaci); 4. Vitlöksaktiga (alliacei); 5. Bockaktiga (hircini); 6. Vidriga (tetri); och 7. Äckliga (nauseosi). ”Av dessa äro de balsamiska och de kryddaktiga välluktande”, skrev han. ”De vidriga och de äckliga äro stinkande. De myskaktiga och de bockaktiga äro för en del angenäma och för andra oangenäma.” (Linné 1752/1954).

Den holländske fysiologen Hendrik Zwaardemaker (1857–1930) bidrog till luktkategoriseringen genom att föreslå två nya klasser till Linnés lista: Ethereal och Empyrcumatic. Luftig och bränd. Han studerade också lukttillvänjning, och hoppades kunna klassificera lukter på basis av s.k. korsadaptation. Tanken var att om man adapterade (vande sig) till ett visst luktämne, och adaptationen även påverkade ett annat luktämne, borde de tillhöra samma luktkategori (Philpott, Bennett & Murty 2008).

Den tyske fysiologen Hans Henning (1885–1946) var kritisk till Zwardemakers klassifikation. Han tog fasta på Z:s förkärlek för att hämta doftbeskrivningar från romaner och litterära arbeten snarare än från den direkta erfarenheten från sin egen näsa (Gilbert, 2014). ”Henning insisted that sensory experience was superior to empty intellectualizating, his motto was ’just smell it’.” Henning föreslog ett eget kategoriseringssystem med sex grundlukter: 1. Kryddoft (ex. nejlika); 2. Blomdoft (ex. jasmin); 3. Fruktdoft (ex. äpple); 4. Harslukt (ex. terpentin); 5. Bränd lukt (ex. tjära); samt 6. Vämjelig lukt (ex. förruttnelse). Han föreställde sig att dessa grundlukter var belägna i hörnen av en prisma med tre kanter, och att varje luktämne kunde placeras någonstans inom dessa sex ändpunkter.

Ytterligare ett kategoriseringssystem föreslogs av amerikanerna Crooker och Henderson 1927, och innehöll fyra grundlukter – välluktande/söta, syrliga/sura, brända, samt kapryliska (caprylic, lukten av get). Detta system blev sedermera kommersialiserat i form av ett kit med jämförelselukter, och en bedömningsmetod där lukter tillskrevs siffror (1–9) utifrån grundlukterna. Ättika skulle exempelvis

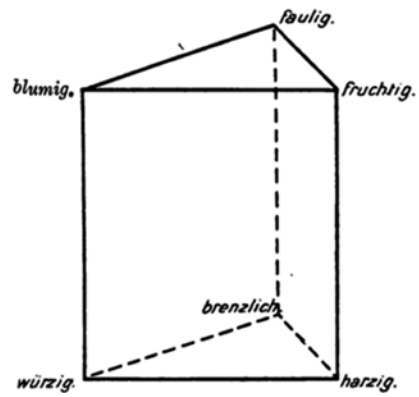

Figur 2. Hennings luktprisma. Källa: https://archive.org/details/HansHenning1916/page/n101.

kodas med siffrorna 3, 8, 0, 3 utifrån ovan nämnda kategorier (Philpott et al. 2008).

De historiska försöken att kategorisera lukter hänger samman med det som idag kallas för *stimulusproblemet*, alltså frågan om hur luktämnena förhåller sig till upplevelse (Auffarth 2013). I dessa försök används ofta synen, och ibland hörseln som analogi. Upplevelsen av färg kan exempelvis prediceras utifrån ljusets frekvens, och närliggande frekvenser kommer att ge upphov till snarlika färger. På samma sätt kan vi förutse hur ljudvågor kommer att uppfattas. En motsvarande systematik har inte kunnat beskrivas för lukt. Små skillnader i molekylstruktur kan ge upphov till stora skillnader i luktupplevelse. En ökning av stimuluskoncentration kan inte bara orsaka en ökning av luktstyrka, utan ge upphov till helt andra förnimmelser. Ämnet 1-Heptanol luktar exempelvis gurka vid svaga koncentrationer, men upplevs som citrusdoftande vid högre koncentrationer (Laing et al. 2003).

Det finns däremot ett mer grundläggande problem som rör det ofta implicita antagandet att världen, och således sensoriska stimuli är inordnade i naturliga kategorier. Denna idé har ifrågasatts, vilket innebär att ett obestridligt kategoriseringssystem kanske aldrig kommer att formuleras ens inom den välstuderade färgperceptionen. Om syftet således inte är att blottlägga naturliga kategorier bör man kanske fråga sig vad klassificeringssystemen fyller för funktion. Det kan ju vara olika för exempelvis den sensoriska forskaren och parfymören. Dagens luktforskare har inte lagt kategoriseringsförsöken åt sidan, men intresset, anspråken och förhoppningarna har nog svalnat något.

Vi återanknyter en sista gång till Aristoteles. När han kategoriserar lukter som antingen behagliga eller obehagliga, resonerar han också i termer av hur de påverkar hälsan. Han understryker bland annat väldofternas positiva egenskaper. Ändå är det lukternas negativa effekter som huvudsakligen har engagerat tänkare genom historien. Under stora delar av västerlandets historia fanns en teori om att det var ”miasma” som orsakade många smittsamma sjukdomar så som kolera, klamydia eller digerdöden. Miasma ansågs vara en skadlig utdunstning från till exempel träsk eller latriner. Ibland benämndes den nattluft. Det var för att motverka miasmans farliga odör som pestläkarna bar masker med näbbar fyllda av starkt luktande ämnen,. Teorin var accepterad från antikens dagar i Europa, Indien och Kina. Under medeltiden fortsatte den att vara populär och ännu på 1850-talet betraktades misama som orsaken till Londons och Paris koleraepidemier. Ännu under Krimkriget ansåg Florence Nightingale (1820–1910) att misasman förklarade sjukdomarna som spreds (Tesh 1995).

Vid början av 1800-talet skedde ett paradigmskifte inom medicinen. Man litade inte längre på de gamla medicinska auktoriteterna utan det var genom sinnena man kunde nå säker kunskap. Det var genom att se, höra, lukta, smaka och känna som människokroppen och dess sjukdomar kunde upptäckas. Denna ”sensory turn” inom klinisk medicin hade sin motsvarighet inom folkhälsan. Hälsoreformatorer, journalister och författare skildrade i målande ordalag stanken, smutsen och sönderfallet i den urbana och lantliga slummen. Inte minst blev lukten ett tecken på ohälsa och sjukdom. ”…all smell is disease”, skrev man i en rapport till engelska underhuset 1846. Ögat, örat och huden störddes av det urbana livet, men det sinnesorgan som skadades mest av 1800-

Figur 3. Gustav Jäger (1832–1917) iklädd yllekläder för att hålla de ohälsosamma lukterna stången. Källa: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Gustav_Jäger#/media/File:Gustav_J%C3%A4ger_portrait.jpg.

talets städer var utan tvekan näsan (Barnes 2014). I London leddes kroppsavfallet direkt ut i Themsen. Tidigare fanns urin och exkrementer spridda över hela staden, nu samlades allt i floden. Under speciella omständigheter blev stanken så svår att uthärda att något måste göras. 1858 fattades så beslut om en remarkabel utbyggnad av Londons avloppssystem som kom att stå färdig 1875 till en kostnad av 6,5 miljoner pund. ”In a time of crisis, smell trumped politics” (Barnes 2014). Även Paris var drabbat och under julihettan 1880 stod man inte ut längre och stanken hade blivit till ett stående inslag i den parisiska pressen.

Både ”the Great Stink” i London och Paris utgjordes av outhärdliga och obehagliga lukter. Lukterna rapporterades ligga bakom illamående, sjukdom, ja, även dödsfall. Man skulle kanske tro att identifikationen av specifika mikrober som orsak till specifika sjukdomar definitivt skulle ha gjort slut på den ospecifika, och skulle det visa sig ovetenskapliga, uppfattningen att stinkande lukter spred epide-

mierna. På 1880-talet var det inte så. Men man kom i alla fall fram till den maxim som tillskrev Pasteurs kollega Henri Bouley: ”tout ce qui pue ne tue pas, et tout ce qui tu ene pue pas”. Vilket på svenska skulle lyda ungefär ”Inte allting som stinker dödar och inte allting som dödar stinker” (Barnes 2014).

Folkhälsokampanjer så som de i London eller Paris förändrade i grunden många städer från mitten av 1800-talet. När gamla marknader och grannskap städades upp eller försvann så trängdes också gamla sätta att leva undan, och även dofterna kopplade till dessa. Nu kom något som kallades ”frisk luft” att hyllas. Uttrycket ”frisk luft” antyder att det också finns en motsats, ”sjuk luft”. I USA bildades The Fresh Air Fund på 1870-talet. Det tillkom vid en tid då mycket uppmärksamhet riktades mot förhållandet mellan luftens kvalitet och människors hälsa (Sutter 2017).

Biologen Gustav Jäger (1832–1917), eller ”själssniffaren” som han kallades av sina kritiker, kan få personifiera tidsandans intresse för frisk luft. Han var mycket mån om att undvika ohälsosamma lukter, och bar därför enbart kläder i ylle. Även hans madrasser, sängkläder och gardiner var av ull, vilket enligt honom bland annat skulle hålla den ohälsosamma miasman stången. Tillmälet fick han för att han ansåg sig kunna lukta sig till en människas mentala och hälsomässiga tillstånd. Gott humör luktade trevligt och sött, medan depression och smärta luktade otäckt.

Kopplingen mellan lukt och hälsa är ingalunda enbart en historisk företeelse. En stor andel nu levande människor anger att lukter gör dem sjuka. De allvarligaste fallen blir så dåliga att de har svårt att delta i samhället, som trots allt fortfarande luktar. Det är däremot ett ämne som är värd en egen, separat essä.

Att kategorisera världen utifrån lukten

När tänkare genom historien har gett sig i kast med lukten, har frågorna de ställt inte enbart gällt luktämnena och sinnet i sig. De har även använts för att förstå och kategorisera andra företeelser i världen. Det vi nu ska fokusera på är hur lukten har använts för att påtala skillnader mellan kulturer och klasser, mellan arter, mellan kön och mellan åldrar.

Dofter var under antiken en ingrediens i hur olika samhällsklasser kategoriserades. Parfymdoft signalerade välmående. De fattiga hade inte råd med sådan vällukt. Doften markerade också skillnader mellan folket i staden och på landsbygden. Här kan man notera att Sokrates vände sig mot användningen av parfym eftersom det dolde den naturliga luktskillnaden mellan fria medborgare och slavar (Classen et al. 1994). Skillnaden i lukt mellan fri och slav, människor i städer och på landsbygd eller rika och fattiga var också av symbolisk natur. Så kom de välbeställda att kategoriseras som väldoftande p.g.a. sin status i samhället, medan de fattiga ansågs stinka eftersom de hade låg social status. Medicinhistorikern Jonathan Reinarz (2014) sammanfattar förhållandena under antiken: ”From the ancient period, odors, both fair and foul, were used to order and classify human relations in both the social and political spheres” (Reinarz, 2014).

Man skulle också kunna lägga till den religiösa sfären i Reinarz uppräkning. Inom de stora världsreligionerna spelar doft och luktsinne en rätt undanskymd,

men ändå en viss och paradoxal roll. De kristna under de tidigare århundradena fördömde vanligen användandet av rökelse i liturgiska sammanhang. Det sågs nämligen som en kvarleva från hedniska och judiska praktiker. Detta kom att förändras vid mitten av 400-talet då doftande rök började bli en viktig del av de kristna ritualerna. Från den tiden kom kristna författare att ofta skildra användning av rökelse som del av en ”doftdialog” där människa och gudomlighet närmade sig varandra genom vällukter (Harvey 2006). Jesus sägs ha utstrålat en sötaktig lukt. Helgon hade en helig blomdoft, speciellt från deras stigma. Under medeltiden kunde dofter både förknippas med makt – ”rökelse och myrra” – och sexualitet. Till skillnad från Kristus goda doft förknippades helvetet med dålig lukt och en stank av svavel och exkrementer. Man bör komma ihåg att kyrkofäderna ofta uppfattade lukten som en källa till frestelser och ville inte acceptera den, om den inte renssats från sitt slagg av världslighet.

Lukten har också använts för att skilja människan från djuren, unga från vuxna, och kvinnor från män. Under medeltiden i Europa sprids uppfattningen att djuren – olika djur dock – har mycket mer utvecklade sinnen än människan. Örnar och lodjur ser bättre, gamar har bättre luktsinne, galten hör bättre, apan har bättre smaksinne och spindeln är mer känslig. Motsvarande idéer finns hos oss idag. Storleken på människans luktepitel, eller antalet receptorer, jämförs med andra djurarters för att illustrera vårt dåliga luktsinne. Istället för gamar kanske det idag är vanligare att jämföra oss med hundar.

Människans luktepitel är cirka 10 cm^2 stort, medan hundens kan vara upp till 170 cm^2, vilket har tolkats som ett tydligt exempel på varför hundar har så mycket bättre luktsinne än oss. I själva verket är dessa jämförelser missvisande. Människan har ett mycket bra luktsinne, även när man ställer det mot andra arters. En anonym granskare till denna text ställde den berättigade frågan varför vi i så fall använder oss av jakt- och droghundar. Hundar är bättre på att känna lukter från exempelvis fetter och proteiner, men människor har bättre detektionsförmåga för fruktiga lukter (Laska 2017). Flygplatsernas fruktsniffande hundar skulle därför antagligen kunna ersättas av husse eller matte. Vi kan faktiskt också spåra, men eftersom människor i vanliga fall står på två ben har vi avlägsnat våra näsor från markens lukter. Ställer vi oss på alla fyra och sniffar efter ett doftspår presterar vi förvånansvärt bra (Porter et al. 2007).

Författaren och filosofen Jean-Jaques Rousseau (1712–1778) skriver i sin mycket inflytelserika bok om barnuppfostran *Émile ou de l'education* (1762) att luktsinnet hos barnen var svagt utvecklat (Rousseau 1977). Det hängde samman med att barnen inte hade så många andra föreställningar som lukten kunde förbindas med, och inte med att förnimmelsen skulle vara mindre ”fin” hos barnet. Han trodde också, utan att närmare förklara varför, att kvinnor berördes mer av lukter än män. Mer nutida studier gör gällande att barn har utmärkta luktsinnen, vilket även om de motsäger Rosseau, kanske inte är så kontroversiellt.

Frågan om könsskillnader i luktförmåga är däremot ett hetare ämne. Det finns ett antagande i forskarvärlden såväl som i samhället att kvinnor har bättre luktsinnen än män. Argumenten knyter ofta an till hormonnivåer och fortplantning. Till exempel: eftersom immunförsvaret måste ställa om för att inte stöta

bort fostret, är det fördelaktigt om den gravida kvinnan har ett känsligt luktsinne som förmår detektera potentiella gifter. Problemet med sådana argument är att studier sällan påvisar skillnader i basal luktförmåga mellan kvinnor och män. Hormonella fluktuationer inverkar inte på luktkänsligheten på ett enkelt, lättbegripligt sätt (Doty & Cameron 2009), och graviditet verkar påverka hedonik (upplevd behaglighet/obehaglighet) snarare än basal luktförmåga (Cameron 2014). Kvinnor är i regel bättre än män på luktidentifikationstest, men det skulle kunna ha att göra med att lukter i större utsträckning tillhör en kvinnlig domän – att flickor från ung ålder tränas i att uppmärksamma och identifiera lukter på ett annat sätt än pojkar (Ferdenzi et al. 2008). Denna förklaring fokuserar mer på värderingar av sinnena än medfödda skillnader. Könade antaganden om sensorisk förmåga är inte en ny idé. Distanssinnena syn och hörsel har i den västerländska kulturen beskrivits som tillhörande den manliga domänen. De har ansetts nödvändiga för rationellt tänkande, logistik och politik. De mer proximala sinnena (känsel, lukt, smak) beskrivs som kvinnliga, och viktigare för hem och familj (Classen 1997). Kanske kan det förklara varför det ibland måste förtydligas att luktande produkter verkligen får användas av män. ”More often”, skriver Jonathan Reinarz (2014), ”male fragrances are gendered through language, sportning such names as Hummer and Harley Davidson and described as 'rugged', 'adventurous' scents and '100 percent man' just in case there is any lingering doubt”.

Rousseau diskuterade om det fanns anledning att öva upp luktsinnet. Han hade hört talas om att ”Kanadas vildar” från unga år uppövade sitt luktsinne så till den grad att de inte ansåg sig behöva hundar för att spåra upp villebråd. Själv förstår han inte till vilken nytta det skulle vara med att träna luktsinnet i ett ”civiliserat” samhälle, förutom när det gällde att utveckla matkulturen. Smak- och luktsinnet står i en intim förbindelse med varandra, skriver han, och den enda orsaken till varför man skulle träna luktsinnet var för att utveckla smaken. Däremot ska man inte narra barnen genom att t.ex. dölja ett läkemedels dåliga smak med en behaglig arom.

Rousseau resonerar också om hur kultur och kultivering påverkar människors luktupplevelser: ”Rent passiva sinnesintryck, som till exempel doften från en blomsterrabatt, kan knappast vara märkbara för sådana människor, som är för mycket i rörelse för att rätt kunna njuta av en promenad, eller sådana, som inte arbeta nog för att rätt kunna njuta vilans behag. Människor, som alltid kände sig hungriga, skulle svårligen kunna finna något behag i lukter, som inte tillkännagav något ätbart” (Rousseau 1977). Han skriver också att ”Luktsinnet är för smaken vad synen är för känseln. … Jag har hört sägas, att vildarnas luktsinne påverkas på helt annat sätt än vårt, och att deras omdöme om goda och dåliga lukter är alldeles olikt vårt. Och jag är mycket benägen att tro detta.”

Luktsinnet spelade också en viktig kategoriserande roll i det moderna Europa. Under och efter Upplysningen och i synnerhet i samband med kolonisering, ras- och klassförtryck var lukten en viktig markör för skillnader mellan kön, folk, raser och klasser. ”Smell, more than any other sense perhaps served to create and mark the 'other', at once jusifying various forms of subjugation and serving as a barrier against meaningful integration into

host of dominant societies" (Smith 2007). Även om lukterna i sig själva inte var motbjudande kunde lukter av "det andra" ofta tjäna som syndabockar för vissa antipatier mot grupper som man av olika skäl inte uppskattade.

I de brittiska storstäderna kom lukter att spela en viktig roll när det gällde att uttrycka motviljan mellan samhällsklasserna. Under århundraden var den rumsliga arbetsdelningen markerad av lukter. Mängder av lukter signalerade fattigdom, och då inte bara lukten från avlopp och fabriker, utan också lukten av vissa maträtter. "The ablitiy of smells to attract cultural meaning, however, also left aroma amenable to the highly negative cultural connotations that emerged through the power strugles between the various factions brought together by the modern metropolis." och "Of course, such sensoria were in no respect as dangerous to life as the erswhile smog. Yet the persistence of the class structure ensured that they were treated with equal disgust." (Rhys-Taylor 2014).

Samtidigt som medelklassen uppehöll en regim av avsmak mot det den identifierade som arbetarklassens folk, rum och lukter försökte de också skapa en egen kultur av smak och lukt. Man kan säga att de koloniserade stadens rum med sina dofter och smaker: lukten av nybakat bröd, cappuccino och blommor. Lukt och smak var förstås också oerhört viktiga även för modernitetens många migranter som försökte återskapa en känsla av det gamla hemmet genom att söka upp och återskapa lukter och smaker från det förflutna och från avlägsna hemtrakter. Lukterna, oberoende av samhällsklass, tenderade att laddas med kulturell, biografisk och politisk mening.

I en klassisk studie från 1930-talet av antropologen Radcliffe-Brown (1933) beskriver han hur lukterna från växtligheten i Andamandernas djungler skriftar över året. "The Andamanese have therefore adopted an original method of marking the different periods of the year by means of the different odorifeurous flowers that are in bloom at different times. Their calender is a calender of scents." De uppfattade varje "blomsterperiod" som att den innehöll en särskild slags kraft och som manifesterades genom doften. Bland befolkningen på Andamanerna knöts också kroppslukten till en persons energi eller "dygd". Man ansåg också att den doft som härrörde från människokroppen efter att man ätit speciell mat var ett utslag av den kraft som funnits i maten. "This seems to be the meaning of the belief that the spirits are attracted to a man by the odour of the food he has eaten unless he paint himself with clay." Constance Classen (1993) sammanfattade saken på följande sätt: "The Ongee of the Andaman Islands in the South Pacific, for example, live in a world ordered by smell. According to the Ongee, odour is the vital force of the universe and the basis of personal and social identity."

Kanske ligger det nära tillhands att kontrastera luktens ställning i detta jägar–samlar-samhälle med en västerländsk kultur som ofta beskrivs som deodoriserad. Men hur stor är egentligen skillnaden? Lukterna är ju viktiga även för våra årstids- och livscykler. Vad vore våren utan doften av jord och nyligen utslagna blommor? Om man nu ska uttrycka sig i termer av dygd, begränsas den i allra högsta grad av kroppslukten. En person kan klä sig hur stiligt som helst – en sur lukt av svett och urin kommer ändå att diktera våra intryck. Går man till en psykolog med sina problem, kommer en eventuell kropps-

odör att tas med i den samlade bedömningen. När socialarbetaren kliver in i ett hem, är lukten en viktig markör (Ingström 2014). I mer positiva termer – hur viktigt är inte, vilket nyblivna föräldrar väl känner till, den nästan berusande doften av spädbarn? För att inte tala om vår matkultur. Vissa forskare har försökt höja upp luktsinnets ställning genom att argumentera för att vår gastronomi, som till stor del bygger på luktsinnet, borde ses som en lika sofistikerad sensorisk kulturyttring som konst eller musik (Shepherd 2006). De som har förlorat luktsinnet beskriver ofta sin livskvalitet som avsevärt försämrad, för vissa till den grad att de anger att deras liv har förlorat mening (Croy, Nordin & Hummel 2014). Hur stor är egentligen skillnaden? Det är en fråga man kan ställa sig inte bara i jämförelsen kulturer emellan, utan också vad gäller de övriga kategorierna vi har avhandlat – djuren, könen, barnen. På sätt och vis är själva kategoriseringsförsöken intressantare än de faktiska sensoriska funktionerna, som sällan medger så klara gränsdragningar man kan tro.

Vi lovade tidigare att återknyta till luktsinnets unika anatomi. Luktsinnet ställer i vissa avseenden till det för samtida beskrivningar av kognition och medvetande. Många resonemang som rör dessa begrepp baseras på sensoriska och fysiologiska egenskaper som anses allmängiltiga, men som antagligen inte delas av luktsinnet. I Francis Cricks välkända medvetandeteori föreställer han sig medvetandet som ett slags sökarljus som involverar hjärnområdet thalamus. En motsvarande tanke finns i gängse beskrivningar av begreppet uppmärksamhet. Givet att luktsinnet har en svag thalamuskoppling – innebär det att man inte kan vara medveten om eller uppmärksamma lukter? Om man trots allt kan det, vilken roll spelar då egentligen den tillsynes nödvändiga thalamusrelän? Kanske måste vi omvärdera Filon från Alexandrias påstående att det enbart är syn och hörsel som har en koppling till filosofin. Det verkar faktiskt redan ske. I den färska och omskrivna medvetandeteorin som kallas Passive Frame Theory (Morsella et al. 2016) förpassas synen till den teoretiska periferin, till förmån för luktsinnet. Den historiska bilden av luktsinnet som tillbakabildat i vår nutida kultur består. Kanske finns det ändå tecken på att dess roll håller på att uppvärderas. Man kan hoppas.

Till sist – detta arbete ingår i forskningsprogrammet ”Vårt unika doftsinne” (www.humanolfaction.org) som finansieras av Riksbankens Jubileumsfond (M14-0375:1).

Referenser

Auffarth, Benjamin, 2013. “Understanding smell – the olfactory stimulus problem”, i *Neuroscience and Biobehavioral Reviews,* vol. 37(8), s. 1667–1679.

Barnes, David S., 2014. “The senses in medicine: Seeing, hearing, and smelling disease”, i Classen, Constance (ed.), *A Cultural History of the Senses In the Age of Empire*. London: Bloomsbury, s. 137–155.

Classen, Costnace, 1997. “Engendering perception: Gender ideologies and sensory hierarchies in Western history”, i *Body & Society*, vol. 3, s. 1–19.

Classen, Constance; Howes, David & Synnott, Anthony, 1994. *Aroma: The Cultural History of Smell*. London: Routledge, s. 30, 31 och 48.

Classen, Constance, 1993. *Worlds of Sense: Exploring the Senses in History and Across Cultures*. London: Routledge, s. 1.

Gilbert, Avery, 2014. *What the Nose Knows: The Science of Scent in Everyday Life*. CreateSpace, s. 36.

Figueres-Oñate, María; Gutiérrez, Yolanda & López-Mascaraque, Laura, 2014. "Unraveling Cajal's view of the olfactory system", i *Frontiers in Neuroanatomy,* vol. 8:55.

Ferdenzi, C.; Coureaud, G.; Camos, V. & Schaal, B., 2008. "Human awareness and uses of odor cues in everyday life: Results from a questionnaire study in children", i *International Journal of Behavioral Development*, vol. 32, s. 422–431.

Harvey, Susan Ashbrook, 2006. *Scenting Salvation: Ancient Christianity and the Olfactory Imagination*. Berkeley: University of California Press, s. 79.

Hoehn, Ross D.; Nichols, David E.; McCorvy, John D.; Hartmut, Neven & Sabre, Kais, 2017. "Experimental evaluation of the generalized vibrational theory of G protein-coupled receptor activation", i *Proceedings of the National Academy of Sciences,* vol. 114(22), s. 5595–5600.

Ingström, Pia, 2014. *Känslor äger rum: liv i hem, stuga och villa*. Helsingfors: Schildts & Söderströms, s. 108.

Jennings, Walter G. & Poole, Colin F., 2012. "Milestones in the development of gas chromatography", i Poole, Colin F. (ed.), *Gas Chromatography.* Amsterdam: Elsevier, s. 1–17.

Jütte, Robert, 2005. *A History of the Senses: From Antiquity to Cyberspace.* Cambridge: Polity Press, s. 68.

Laing, D.G.; Legha, P.K.; Jinks, A.L. & Hutchinson, I., 2003. "Relationship between molecular structure, concentration and odor qualities of oxygenated aliphatic molecules", i *Chemical Senses,* vol. 28(1), s. 57–69.

Laska, Matthias, 2017. "Human and animal olfactory capabilities compared", i Buettner, Andrea (ed.), *Springer Handbook of Olfaction.* London: Springer, s. 675–689.

Linné, Carl von, 1752. *Läkemedlens lukt* (Odores Medicamentorum). Valda avhandlingar av Carl von Linné i översättning utgivna av Svenska Linné-Sällskapet, nr 15, (Ekenäs, 1954), s. 13–15.

Lundström, Johan N.; Boesveldt, Sanne & Albrecht, Jessica, 2011. "Central processing of the chemical senses: An overview", i *ACS Chemical Neuroscience,* vol. 2(1), s. 5–16.

Morsella, Ezequiel; Godwin, Christine A.; Jantz, Tiffany K.; Krieger, Stephen C. & Gazzaley, Adam, 2016. "Homing in on consciousness in the nervous system: An action-based synthesis", *Behaviroal and Brain Sciences*, vol. 39, s. 1–17.

Philpott, C.M.; Bennett, A. & Murty, G.E., 2008. "A brief history of olfaction and olfactometry", i *The Journal of Laryngology and Otology,* vol. 122(7), s. 657–662.

Porter, J.; Craven, B.; Khan, R.M.; Chang, S.J.; Kang, I.; Judkewicz, B.; Volpe, J.; Settles, G. & Sobel, N. "Mechanisms of scent-tracking in humans", i *Nature Neuroscience*, vol. 10, s. 27–29.

Radcliffe-Brown, A.R., 1933. *The Andaman Islander.* Cambridge: Cambridge University Press, s. 311–312.

Reinarz, Jonathan, 2014, *Past Scents: Historical Perspectives on Smell*. Urbana: University of Illinois Press, s. 25.

Rhys-Taylor, Alex, 2014. "Urban sensations: A retrospective of multisensory drift", i Classen, Constance (ed.), *A Cultural History of the Senses in the Modern Age*. London: Bloomsbury, s. 68–69.

Rousseau, Jean-Jacques, 1762. *Emile eller Om Uppfostran. Första delen*, sv. översättning. Göteborg 1977, s. 51 och 176–178.

San Roque, Lila et al., 2015. "Vision verbs dominate in conversation across cultures, but the ranking of non-visual verbs varies", i *Cognitive Linguistics,* vol. 26(1), s. 31–60.

Shepherd, Gordon M., 2006. "Smell images and the flavour system in the human brain", i *Nature,* vol. 444(7117), s. 316–321.

Smith, Mark M., 2007. *Sensing the Past: Seeing, Hearing, Smelling, Tasting and Touching in History.* Berkley: University of California Press, s. 59.

Stevenson, Richard J., 2013. "Olfactory perception, cognition, and dysfunction in humans", i *Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science,* vol. 4(3), s. 273–284.

Sutter, Paul S., 2017. "Foreword: A Breath of fresh air for urban environmental history", i Melanie A. Kiechle, *Smell Detectives: An Olfactory History of Nineteenth-century Urban America.* Seattle: University of Washington Press, s. ix–xii.

Tesh, Sylvia N., 1995. "Miasma and 'social factors' in disease causality: Lessons from the nineteenth century", i *Journal of Health Politics, Policy and Law*, vol. 20, s. 1001–1024.

Viberg, Åke, 1983. "The verbs of perception: A typological study", i *Linguistics,* vol. 21(1), s. 123–162.

Vinge, Louise, 1975. "The five senses: Studies in a

literary tradition", i *Skrifter, Humanistiska vetenskapssamfundet i Lund*, vol. 72, s.15–32.
Öberg, Lisa (red.), 2004. *Näsans kunskap: om luktsinnet i arbetsliv, vetenskap och konst.* Huddinge: Södertörns högskola, s. 9 och 19.

Summary

The Fleeting Sense of Smell
(Den undflyende lukten)

This is an overview of the elusive sense of smell, both from a historical/cultural and psychological perspective. We follow two themes. In the first, we describe the repeated efforts to understand and categorize human olfaction, from antiquity to present day. We disseminate how smell has been positioned in sensory hierarchies, describe odor classifications systems and discuss differing views on the relationship between odor and health. The second theme regards how odors and the sense itself has been used as a means for understanding, separating and classifying other phenomena. Odors have throughout history been used to demarcate class boundaries; the (non-)reliance of the sense of smell has been seen as an indication of civilization. Olfactory acuity is used to separate humans from animals, women from men, and young from old. These smell-based taxonomies persist, despite having no clear backing from empirical evidence. Finally, we suggest that the interest in smell may be on the rise, both from a societal and scientific perspective.

Keywords: smell, olfaction, history, culture, psychology, categorization.

Kjell Jonsson, Professor Emeritus of History of Ideas at the Department of Historical, Philosophical and Religious Studies, Umeå university.

Linus Andersson, Associate Professor of Psychology at the Department Psychology, Umeå University and the Department of Occupational and Public Health Sciences, University of Gävle

Kampen mot sunket

Kaos och ordning i retrovärlden

HELENE BREMBECK är seniorprofessor i etnologi och seniorforskare och föreståndare vid Centrum för konsumtionsvetenskap (CFK) vid Göteborgs universitet. Hon är engagerad i projekt som rör överflödshantering, den nya marknaden för retro och vintage och kulturen och kulturarvets roll för hållbar stadsutveckling. Hon har också ett mångårigt engagemang i forskning om mat och matkultur. Senaste publikationen är boken Reframing Convenience Food *(Peter, Jackson, Helene Brembeck, Jonathan Edvards m.fl.) Palgrave Macmillan, 2018.*

I en tid med överflöd av prylar och dignande sopberg har återvinning blivit trendigt. Det begagnade har blivit högsta mode. I många stadskärnor växer hela stråk dominerade av butiker för retro, vintage, shabby chick, upcycling och remake fram tillsammans med traditionella loppisar och välgörenhetsbutiker. Hur denna omvandling, som beskrivit i många studier såväl internationellt (Crew, Gregson & Brooks 2003; Duffy, Hewer & Wilson 2010; Baker 2012; Fisher, 2015; Handberg 2015) som nationellt (Fredriksson 2012; Appelgren & Bohlin 2015; Brembeck & Sörum 2017) sker i Göteborg är fokus för projektet Re:heritage vid Göteborgs universitet (Appelgren & Bohlin 2015), varifrån materialet till denna artikel är hämtat. Syftet är att visa det omfattande och handfasta arbetet med att omvandla gammalt ”sunk ”till trendiga och eftertraktade varor på denna nya marknad för retro och vintage. Det handlar långt ifrån bara om nya perspektiv på det gamla och slitna utan innefattar också ett avsevärt fysiskt slitgöra i form av att tvätta, ta bort lukt och fläckar och skapa en fräsch och överskådlig butik, liksom det väsentliga men osynliga arbetet med att hålla varorna i ständig rörelse.

Teoretisk inspiration är hämtad från den ekonomiska sociologins intresse för hur ting ges kvaliteter materiellt såväl som kulturellt, ”kvalificeras” (Callon, Méadel & Rabeharisoa 2002; Brembeck & Sörum 2017), för att bli attraktiva och säljbara, samt från studier av hur överflöden genereras och hanteras (Czarniawska & Löfgren 2012, 2014, 2019). Metoden är etnografisk och materialet består av observationer och fotodokumentation av 16 secondhandbutiker i centrala Göteborg genomförda åren 2014 till 2017, intervjuer med butiksföreståndare och

KULTURELLA PERSPEKTIV 2018:1–2, årg. 27, s. 29–38.
© Kulturella Perspektiv och författaren. *ISSN 1102-7908*

personal, observationer på internet och insamlat material från sociala media plattformar. Butikerna representerar ett brett spektrum av retro, vintage, shabby chick, remake och ideell secondhand. De tre mest framträdande i artikeln kallas Retrobutiken, Secondhandbutiken och Secondhandkedjan.

”Här luktar det inte gammalt”

”Det var en sån medvetenhet från början att det skulle vara fräscht” säger chefen för en butik för begagnat med ”retro” i namnet. Butiken ligger i centrala Göteborg på ett stråk där ”gammalt” på flera olika sätt uppgraderats till mode och stil. ”Så vill både vi och våra kunder ha det”, tillägger hon. En genomgående kommentar bland personal och butikschefer är betoningen på det rena och fräscha. Det är påtagligt att ”gammalt sunk” inte är något man vill bli förknippad med om man eftersträvar att vara en aktör på retromarknaden. ”Det jag tycker om”, säger en dam som arbetar i stråkets äldsta secondhandbutik med 30 år på nacken, ”är att här luktar det inte gammalt”. Det är uppenbart att kommentarerna uttalas mot bakgrund av föreställningar om en mindre fräsch förhistoria. Ännu påtagligare blir det i uttalandet från

Butik Kubik. Foto: Emelie Asplund.

butiksföreståndaren för Secondhandkedjans butik i området, som är en av de äldsta i Göteborg:

”Sen finns ju de som tycker att det är så skönt att få komma in i en secondhandaffär där det faktiskt är ordning och reda. Det är rent. Det luktar inte. Det är fräscht. Och billigt. Jag och mina kolleger tycker ju att det är väldigt roligt att det är så här. Jag menar det är kul att höra varje dag när kunder kommer in och säger att ’oh vad det var rent och fräscht’. Och det blir som att, jaha, varför skulle vi ha sunkigt för? Bara för att det är secondhand? ”

Påtagligt är hur föreställningen om ett oordnat och sjabbigt förflutet lurar i bakgrunden och hur kampen mot sunket är en central aspekt i omvandlingen av gammalt till retro och mode. Att loppisar och secondhandbutikers utbud under stor del av 1900-talet varit förknippat med något ”fult, obehagligt och nästan oanständigt” (Fredriksson 1996:25) nära förbundet med fattigdom har ofta påpekats. Också föreståndaren för Secondhandkedjans butik i området medger att hon i sin ungdom på 1970-talet aldrig skulle kunnat tänka sig att köpa något begagnat. ”Jag hade själv väldigt svårt för att liksom tänka mig tanken att jag skall gå till en secondhand och handla. Det var nästan lite förnedrande på något vis där.”

Den traditionella loppisens kaotiska inslag har framhållits som en central aspekt av dess särskilda estetik och attraktionskraft (Fredriksson 1996). Tingen befinner sig i en gråzon mellan att slänga och behålla, skriver Fredriksson (ibid), mellan hopplöst utdaterat och potentiellt kitschigt och coolt. På den moderna innerstadens ”mysiga” shoppingstråk har tingen med personalens hjälp tagit steget fullt ut in i en butikslogik där det begagnade, slitna och sunkiga nogsamt tvättats bort. Denna artikel handlar om hur denna transformation går till med hjälp av strategier som tvätta bort, göra butik och skapa flöden och placerar texten i en kulturell kontext av den sekellånga rädslan för oordning och kampen för helt och rent i vårt land (t.ex. Frykman & Löfgren 1979; Löfgren 2016).

Tvätta bort sunket

Att hänga upp smutsiga, illaluktande och skrynkliga plagg i butiken är uteslutet för samtliga butiksföreståndare. Det första som händer när kunder skänker plagg till Retrobutiken är att det alltför smutsiga och trasiga slängs och resterande plagg sorteras i tvättkorgar. Sedan tvättas och stryks plaggen. ”De som startade den här butiken ville ha en tilltalande butik som inte såg ut att, att man inte skulle få den där känslan av att det luktar unket utav gamla… Ja, så då tvättar vi dem (plaggen)”, säger butikschefen och fortsätter: ”Vi vill hålla den nivån, det är så både vi och våra kunder vill ha det”. Secondhandbutiken har ingen möjlighet att tvätta kläder i butiken. Istället försöker personalen tala om för människor att alla plagg som lämnas måste vara hela och rena. ”Vissa kommer ju med jättefina grejer, tvättade och nystrukna i fina högar. Andra kommer med en svart sopsäck som har stått i källaren. När man öppnar den luktar det inte så gott. Då tänker man ’herre gud’. Det är tur vi har soprummet, det blir raka vägen dit. ”Någon enstaka gång när något extra värdefullt plagg skymtas i botten av sopsäcken kan någon av personalen förbarma sig över det, och ta hem och själv tvätta det och ge det chansen till ett fortsatt liv.

Att plaggen är rentvättade är således en

förutsättning för samtliga, men var går gränsen för hur pass slitet det kan vara? Får det vara hål och fransiga kanter? Secondhandbutiken, som kämpar med sitt bristande utrymme, har inte de fysiska möjligheterna att ta emot något som inte är i perfekt skick och därför säljbart. Inte heller Retrobutiken tolererar det minsta slitage eller fläck på plaggen i butiken. Butikschefen är mycket nöjd med att kunderna ofta säger att butikens varor ”inte ens ser slitna ut”. Secondhandkedjan hanterar stora mängder ”nästan nya” plagg; förra säsongens mode från de stora varuhusen, som HM, KappAhl och Lindex och kunderna har därför stora förväntningar på att plaggen skall vara i stort sett oanvända (överdrivna förväntningar enligt butikschefen – det är ju trots allt secondhand det rör sig om). Personalen för ständiga förhandlingar med kunder som vill ha ett lägre pris om de hittar ”ett litet hål” på något plagg. Frågan är var gränsen för ”secondhand” går; om plagget är tillräckligt slitet för att berättiga till ett lägre pris. Det är en svår balansgång menar butikschefen. I allmänhet överlåter hon åt personalen att ”titta på plagget själva och känna om de är ok med det”, dvs. om priset kan förhandlas ner eftersom plagget passerat den subtila gränsen från det ”nästan nya” till det ”begagnade”.

Göra butik

Men det är inte bara helt och rent som krävs. Varorna måste också presenteras på ett lockande och överskådligt sätt i butiken för kunderna. Så fort kläderna är tvättade och strukna läggs de i fina högar på butikens hyllor och hängs på galgar i Retrobutiken. ”Det här är ingen dump”, påpekar butiksföreståndaren.

Alla är överens om att en prydlig butik är viktigt och har olika system för hur varorna grupperas för att skapa överskådlighet och systematik, trots att de i allmänhet bara har ett plagg av varje sort. Alla sorterar efter typ av plagg, storlekar, färg och säsong. Secondhandkedjan sorterar dessutom efter dam och herr, medan Retrobutiken, som specialiserat sig på barnkläder, jobbar för att motverka könsstereotyper och undviker att sortera i flick och pojk i butiken och har bara könsneutrala nallar som skyltdockor i fönstren. Att lyfta fram retro, nytt och särskilt begärliga plagg är ett återkommande tema. Både Secondhand- och Retrobutiken flyttar hela tiden runt plaggen i butiken för att ge dem så bra exponering som möjligt. ”Så vi jobbar ju väldigt mycket med det hela tiden. Att det skall vara lättillgängligt. Allt skall vara prydligt.”

Skyltning är viktigt och en rolig del av arbetsuppgifterna tycker samtliga. Retrobutiken har en särskild skyltgrupp med entusiaster som fått hjälp med tänket runt skyltning av en scenograf. Allt i butiken är genomtänkt påpekar föreståndaren. ”Vi vill ha en trevlig butik. Marknadsföringsmässigt. För att locka kunder”, säger hon. Secondhandkedjans butikchef, som oftast är den som ”gör” butikens skyltfönster, tycker det är extra roligt att göra retrofönster: ”jag tycker det är roligt att lyfta fram det för att det känns som om det går hem. Att folk uppskattar det och tycker att ’oh, den klänningen var fin!’”

Secondhandkedjans verksamhetsutvecklare håller med om att kedjans affärer blivit mer butikslika: ”Vi vill t.ex. att mycket mer skall upp på väggarna, inte ligga på golvet. Det är små saker som kan avgöra: kunderna skall kunna botanisera på ett bra sätt”. Det handlar om hyllplan, konfektionsbågar, att sortera kläderna på

Andra Långgatan. Foto: Emelie Asplund.

ett tydligt och säljande sätt och ge dem rätt exponering, som att ”visa varorna mot en vit bakgrund istället för en gul” och man jobbar med ljussättning. Man har också satsat på genomgående färgteman på skyltar och prislappar i alla sina butiker. Så att det skall se enhetligt och genomtänkt ut och vara lätt överskådligt för kunderna. Självklart har man riktiga provrum. ”Det skall ju vara som övrig handel”, konstarterar han.

Trots allt ordnande för butikspersonalen en ständig kamp mot oordning i butiken; ett evigt sorterande och plockande för att råda bot mot kundernas rotande och uppnå den eftersträvansvärda prydligheten. Särskilt Secondhandbutiken, som har så många prylar men bara en liten butik med minimalt lager bekämpar ständigt kaos och anstränger sig för att butiken skall se trevlig ut: ”Vi försöker ju det. Men i slutet av dan när det varit mycket kunder och rivit i alltihopa så är det ju kaos. Då skulle man behöva gå nattskiftet. Vi får städa och försöka. Så det är ett evigt plockande”.

Också här blir det påtagligt att diskussionen förs mot bakgrund av ett ”förr” där secondhandbranschen inte var lika butiksmässig. Kommentarer som att butiken inte är någon ”dump” och att inga kläder skall ligga direkt på golvet, pekar mot ett

ruffigare förflutet. Samtidigt menar framför allt Secondhandbutiken att ett visst mått av rotande måste tillåtas. Det traditionella loppisfyndandet måste få sitt utlopp. Secondhandbutiken och Retrobutiken har löst detta genom att ha fyndkorgar med blandat innehåll utanför ingången, medan Secondhandkedjan har sina fyndlådor alldeles innanför ingången på behörigt avstånd från det prydliga innandömet.

Det är intressant att se hur butikernas ordningsstrategier påminner om dem som framhålls i självhjälpsböcker och handledningar i ordning och reda i hemmet, som blivit allt fler på senare år i takt med framväxten av ordningskonsulter och hemstyling. Orvar Löfgren (2016) diskuterar begreppet messiness och lyfter fram hur skräcken för ”mess”: oordning, röra, gått som en röd tråd i svensk nutidshistoria och hur kopplingar gjorts mellan röriga hem, liv, personer och sinnen och det är intressant att se hur motstrategierna känns igen från butikerna: var sak på sin plats, inte blanda kategorier, inte samla på ”fel” saker, sortera, rensa och köpa förvaringslösningar.

Skapa flöden

När kategorier blandas, saker hamnar på fel plats, ordningen bryter samman och föremålen flyter ut över möbler och golv i en osorterad, smutsig massa överskrids gränsen till det onormala och osmakliga (se t.ex. Herring 2014). Särskilt prekär kan situationen tänkas bli i stråkets inspirationsbutiker där ofta en kuriosakabinettets estetik (ibid) råder, eller måhända en förfinad loppisestetik som den Fredriksson (1996) beskriver. Gammalt och nytt blandas och befolkar varje ledig yta, inte sällan med inspiration från borgerliga salonger från förra sekelskiftet. Här ter sig risken för sammanblandade kategorier och ansamlingar av dammiga porslinsfigurer och gulnande virkade smådukar extra stor och gränsen mellan estetik och sunk hårfin. Att butikerna trots detta ser prydliga och nystädade ut beror inte bara på personalens idoga sorterande och plockande, utan på att tingen inte tillåts stanna kvar i butiken någon längre tid. Idealt befinner de sig helt enkelt inte tillräckligt länge i butiken för att samla damm. De befinner sig i rörelse och har bara butiken som tillfällig anhalt.

I projektet ”Re:heritage” är en grundläggande metafor cirkulering. I projektet ”Managing Overflow” har vi visat hur en fundamental färdighet i västerländska samhällen är att hantera flöden av ting och motverka proppar, stockningar och överflöden (Czarniawska & Löfgren 2012, 2014, 2019). I hemmet är det viktigt att välja ut, sortera och hantera inflödet, ha tillräckligt med förvaringsutrymmen och en kontrollerad avyttringsstrategi (Brembeck 2014) på ett sätt som är slående likt förfarandet i butikerna. Förutom det ständiga plockandet lägger personalen mycket tid på att hantera och kontrollera flödet av saker in, igenom och ut ur butiken.

Hos Secondkedjan hanteras detta flöde på ett nästan industriellt sätt. Butiken har tre gåvovagnar i entrén, där människor lämnar kläder och andra prylar. Gåvorna hämtas en gång om dagen och körs till kedjans insamlingscentral, där sortering sker enligt löpande bands principen. Tillbaka får butiken stora lådor med färdigsorterat (dam–herr, barn samt typ av plagg) och sköter sedan finsortering, uppackning och skyltning själva. I butiken får varorna max fyra veckor på sig att bli

sålda. Sedan sorteras de obönhörligen ut helt enkelt för att inflödet av nya plagg är så stort. Det som inte blivit sålt under de fyra veckorna, men ändå uppfattas som användbart, skickas till någon annan av kedjans butiker eller till arbetsträningsverkstaden där ratade men lämpliga plagg och textilier, som gardiner och skjortor, sys om till bebisklänningar och -byxor under eget varumärke. Det som inte lämpar sig ens för detta ändamål hämtas upp i samarbete med en annan secondhand kedja med bil en gång i veckan. Hos dem sker ytterligare sortering där vissa plagg sänds utomlands i form av bistånd till länder i tredje världen och det helt hopplösa helt enkelt eldas upp – sista anhalten för det uttjänta i brist på gamla tiders lumphantering där kasserade textilier togs emot, repades upp och användes till fyllning i stoppmöbler och annat, påpekar butikschefen med visst beklagande. Viktigt att påpeka är att stora delar av de textilier som skänks till andra delar av världen dyker upp i secondhandbutikerna igen på grund av den globala handeln med begagnade kläder som sker (t.ex. Norris 2010). Så var det t.ex. med en butik i en internationell retrokedja som ingick i vår studie och där sortering för Europa av

Andra Långgatan. Foto: Emelie Asplund.

plagg från Afrika, Asien och USA skedde i en central anläggning i England.

Samma process fast i betydligt mindre och manuell skala sker i Secondhandbutiken: ”Vi delar, sorterar upp det i tre högar faktiskt. Det som vi ser att vi kan hänga upp här. Och det som går direkt till soprummet, det som ser alldeles hopplöst ut. Och det som vi skickar till andra organisationer, som Österuropahjälpen och till Erikshjälpen. Eller till… det var en tjej härifrån som hade en kontakt som skulle till Afrika med en container. Så då skänkte vi dit. Vi försöker hitta vägar och helst då när vi vet vart det skall gå, vart det kommer.”

I butiken behålls det som är helt och rent och går att sälja. Urvalet beror till stor del på personalens smak, som är olika, berättar butiksföreståndaren. ”Även om jag kan tycka att ’himmel det här går ju inte att sälja’. Men är det helt och rent och lite kul så behåller vi det och hänger upp det. För man vet ju aldrig. Utan vi hänger väl upp det då och ger det en chans.” När plaggen hängt länge utan att bli sålda plockas de obönhörligen ut för vidaretransport till Österuropahjälpen och Erikshjälpen. Detta innebär att butiken fungerar som mellanstation för flödet av begagnade kläder till andra hjälporganisationer.

Retrobutiken, som inte överser med minsta fläck på plaggen i butiken förbarmar sig ändå över plagg med ”små defekter” och skänker dem till ett spädbarnshem i närheten. Är ”defekterna” något större lämnar man dem i klädcontainers för olika hjälporganisationer, allt för att behöva slänga så lite som möjligt. Intressant är hur butiken infört ytterligare en mellanstation för plaggen i butik. De delar upp plaggen i en vår/sommarsäsong och en höst/vintersäsong och de plagg som inte är i säsong förvaras i ett hyrlager: ”ett Shurgardlager faktiskt. Så det är fullproppat. Vi var tvungna. Vi hade så mycket kläder.” När lådorna med säsongens kläder hämtas från lagret granskas de på nytt: ”och så kan man göra en annan bedömning när vi plockar upp det. Kan man inte skänka detta eller va?”. Klädernas omloppsbans i butiken är på så sätt olika lång, från fyra veckor till flera säsonger för plagg personalen trots allt tror på.

Intressant är hur samtliga de intervjuade talar om att ge kläderna ”en andra chans” och inte bara en utan flera olika chanser tack vare de olika kanaler och omlastningsplatser butikerna har tillgång till. Samtliga tre butiker får sina varor som gåvor och känner stort ansvar för att ta hand om dem på ett värdigt sätt och ge dem som förtjänar det förnyade chanser till ett förlängt liv. Det är också ett sätt att visa respekt för givarna.

Flöden, kvalificering och kanalisering

Som vi sett för butikerna en ständig kamp mot kaoset och för skapandet av den ordning som är en förutsättning för kontrollerade och ”lagom” flöden av ting genom butiken. Butiken kan på så sätt ses som ett led i processen att förflytta saker, ”move things along”, som avyttring enligt Gregson et al (2007) består av och utgör på så vis en fortsättning på det system av kanaler och flöden av människor och ting, som Cwerner and Metcalfe (2003) hävdar att hemmet kan förstås som, flöden som mynnar ut i globala konsumtionslandskap.

Men butiken är inte vilken plats som helst i flödesekonomin, utan en plats med en alldeles särskild funktion. Secondhandhandeln skiljer sig från övrig handel

genom att vara involverad i hela kedjan, personalen har beslutsrätt om föremålens liv, avgörandet om de skall ges nya chanser på konsumtionsmarknaden eller ej. Det är i butiken föremålen kvalificeras till att bli varor och därigenom få en andra chans i cirkuleringsprocessen. Mycket av det som sker i butikerna är detsamma som i andra butiker: exponering, skyltning, sorterande, i och urplockning, det ständiga iordningsställandet (Peterson McIntyre 2016) och skall förstås också vara det eftersom detta är grundkärnan i att ”göra butik”: lådor, galgar och hyllor, ingen dump, inga varor på golvet. Men personalen kämpar inte bara för att ”göra butik” och ”vara som övrig handel”, de transformerar också tingen till att passa in där: tvättar bort fläckat, smuts och lukt och kasserar sådant som är alltför slitet och uppenbart ”begagnat”, hänger fint och exponerar smakfullt. Genom att putsa, komplettera och göra om och placera i nya kontexter tillsammans med andra föremål görs de moderiktiga, ”coola” och ”kitschiga” (Fredriksson 1998), ges de ”gröna värden” (Fredriksson 2012) och görs begärliga genom att placeras i konstlade världar förknippade med nostalgi och sentiment (ref. Brembeck 2015; Brembeck & Sörum 2017).

Men secondhandbutikens moraliska ansvar slutar inte där. Butiken har också ansvar för avyttrandet och använder sig av flera olika kanaler för att de resurser som varorna utgör skall användas maximalt och har på så sätt ett centralt ansvar för deras liv och död.

Referenser:

Appelgren, Staffan & Anna Bohlin, 2015. “Circulating stuff on second-hand, vintage and retro markets”, i *Culture Unbound: Journal of Current Cultural Research,* 7(1): 3–11.

Baker, Sarah Elsie, 2012. “Retailing retro: Class, cultural capital and the material practices of the (re)valuation of style”, i *European Journal of Cultural Studies*, 15(5): 621–641.

Brembeck, Helene, 2015. ”Nostalgi som affektivt redskap på retro- och vintagemarknaden”, i *Kulturella Perspektiv,* 3/4: 3–13.

Brembeck, Helene, 2014. “Managing inflows, throughflows and outflows: mothers navigating the babystuff scape”, i Czarniawska Barbara & Löfgren, Orvar (eds.), *Coping with Excess: How Organizations, Communities and Individuals Manage Overflows.* Cheltenham: Edward Elgar, s. 192–215.

Brembeck, Helene & Sörum, Niklas, 2017. “Assembling nostalgia: Devices for affective captation on the Re:heritage Market”, i *International Journal of Heritage Studies,* 23(6): 556–574.

Callon, Michel; Méadel, Cècile & Rabeharisoa, Vololona, 2002. “The economy of qualities”, i *Economy and Society*, 31(2), 194–217.

Crewe, Louise; Gregson, Nicky & Brooks, Kate, 2003. “The discursivities of difference: retro retailers and the ambiguities of ‘the alternative’”, i *Journal of Consumer Culture,* 3(1):61–81.

Cwerner, Saulo B. & Metcalfe, Alan, 2003. “Storage and clutter: Discourses and practices in the domestic world”, i *Journal of Design History*, 15(3):229–239.

Czarniawska, Barbara & Löfgren, Orvar (eds.), 2012. *Managing Overflow in Affluent Societies.* New York: Routledge.

Czarniawska, Barbara & Löfgren, Orvar (eds.), 2014. *Coping with Excess: How Organizations, Communities and Individuals Manage Overflows.* Cheltenham: Edward Elgar.

Czarniawska, Barbara & Löfgren, Orvar (eds.), 2019. *Overwhelmed by Overflows? How Persons and Organizations Create and Manage Excess.* Lund: Lund University Press/Manchester University Press.

Duffy, Katherine; Hewer, Paul & Wilson, Juliette, 2012. “‘Granny Would be Proud’: On the labours of doing vintage, practices and emergent socialities”, i *Advances in Consumer Research,* 40: 519–525.

Fisher, Nancy, 2015. “Vintage, the first 40 years: The emergence and persistence of vintage style in the United States”, i *Culture Unbound: Journal of Current Cultural Research,* 7(1): 45–66.

Fredriksson, Cecilia, 1996. ”Loppmarknader och ruiner: Om loppmarknadens estetik”, i Nordström, Ingrid & Valerie, Renée (red.), i *Tycke och smak: Sju etnologer om estetik.* Stockholm: Carlsson Bokförlag.

Fredriksson, Cecilia, 2012. “Second-hand values and the making of a green fashion eco-market”, i Hansson, Lena; Holmberg, Ulrika & Brembeck, Helene, *Making Sense of Consumption*. Göteborg: Centrum för konsumtionsvetenskap.

Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar, 1979. *Den kultiverade människan*. Lund: Liber.

Gregson, Nicky; Metcalfe, Alan & Crewe, Louise, 2007. “Moving things along: The conduits and practices of divestment in consumption”, i *Transactions of the Institute of British Geographers.* New Series, 32 (2): 187–200.

Herring, Scott, 2014. *The Hoarders: Material Deviance in Modern American Culture*. Chicago and London: Chicago University Press.

Löfgren, Orvar, 2016. “Mess: On domestic overflow”, i *Consumption, Markets & Culture.*

Norris, Lucy, 2010. *Recycling Indian Clothing: Global Contexts of Reuse and Value*. IN: Indiana University Press.

Petersson McIntyre, Magdalena, 2016. *Att älska sitt jobb: Passion, entusiasm och nyliberal subjektivitet*. Nordic Academic Press.

Summary

Combatting Scruffiness
Chaos and Order in the Retro World
(Kampen mot sunket
Kaos och ordning i retrovärlden)

A basic task for shop owners on the new market for retro and vintage is to do away with associations to mess and squalor. This article shows how this transformation of secondhand objects and shops from scruffy flea markets to trendy boutiques is made by the use of strategies of removing, shop making and creating flows and channels. Theoretical inspiration is drawn from studies of the “qualification” of goods and of the managing of overflows. The field is central Gothenburg; the methods are ethnographic including onsite observations in 22 shops, interviews with shopkeepers and staff, photo and online documentations.

Keyworlds: second hand, retro, chaos, order, qualification, flows.

Helene Brembeck is a Senior Professor of Ethnology and one of the two directors of Center for Consumer Science, CFK, at the University of Gothenburg, Sweden.

Eric Carlsson, Maria Carbin och Bo Nilsson

Från realism till post-sanning och tillbaka igen?

Nyhetsbransch, museer och högre utbildning mot fejkade nyheter och faktaresistens

ERIC CARLSSON är docent i medie- och kommunikationsvetenskap vid institutionen för kultur- och medievetenskaper, Umeå universitet.

MARIA CARBIN är statsvetare och docent i genusvetenskap vid Umeå Centrum för Genusstudier, Umeå universitet.

BO NILSSON är professor i etnologi och verksam vid institutionen för kultur- och medievetenskaper, Umeå universitet..

På senare tid har begrepp som *alternativa fakta*, *fejkade nyheter* och *faktaresistens* dykt upp i det svenska språket, och *post-sanning* blev år 2016 utnämnt till årets internationella ord av Oxford Dictionaires. Falska nyheter, propaganda och lättheten med vilken dessa sprids utgör orosmoment och utmaningar för flertalet samhällsbärande kunskapsinstitutioner, vilka förefaller minska i både legitimitet och auktoritet. Just nu sker en mobilisering där sådana institutioner tillskriver sig rollen som motvikt till falska nyheter och faktaresistens. I en svensk kontext kraftsamlar *nyhetsbranschen*, med public service i spetsen, genom att skapa en granskningssajt som kontrollerar faktapåståenden i samhällsdebatten (faktiskt.se), ett fenomen som under flera år har haft internationell spridning. *Museerna*, t.ex. Stockholms läns museum, skapar utställningar mot falska nyheter och utbildar i digital kompetens, och flertalet *universitet och högskolor* har precis påbörjat satsningar för att legitimera vetenskaplig kunskapsproduktion, bland annat #hurvetdudet, #faktatillit och *March for Science,* för att markera allmänhetens rätt att ta del av vetenskapliga fakta som en förutsättning för aktivt deltagande i samhällets demokratiska processer.

Samtidigt ställs dessa institutioner inför ett dilemma. Kravet på att motverka falska nyheter och faktaresistens gör att frågan om kunskapssyn ställs på sin spets, eftersom dessa nya begrepp signalerar att någonting är falskt och manipulerat i motsats till ”riktiga” nyheter och fakta

KULTURELLA PERSPEKTIV 2018:1–2, årg. 27, s. 39–48.
© Kulturella Perspektiv och författarna. *ISSN 1102-7908*

som förväntas vara sanna. Frågan är vad som händer med mer reflekterande och problematiserande sätt att både skapa och förhålla sig till kunskap på när samhället utvecklar motstrategier mot sådant som falska nyheter. I den här artikeln presenterar vi en idé till ett nytt forskningsprojekt som handlar om hur de tre ovan nämnda kunskapsinstitutionerna (nyhetsbransch, museer och universitet) agerar i post-sanningens tidevarv och förhåller sig till de *utmaningar av professionell auktoritet* som de har ställts inför under de senaste decennierna.

Gemensamma nämnare

De tre institutionerna förenas av att vara kunskapsproducenter samtidigt som de representerar olika former för kunskapsproduktion, där museer kan sägas befinna sig mellan nyhetsföretagens publika och kommersiella inriktning och lärosätenas vetenskapliga. Gemensamt för institutionerna är också att deras auktoritet som kunskapsproducenter blir utmanad i en tid präglad av ifrågasättanden av etablerade sanningar och kunskapsideal. Det pågår just nu en förhandling – en kamp om betydelser – av begrepp som fakta och sanning där etablerade kunskapsinstitutioner försvarar eller omförhandlar perspektiv på kunskap. Vi ställer därför frågor om hur dessa institutioner förhandlar kring problem rörande sanning och kunskap och hur dessa förhandlingar påverkar den professionella auktoritet som finns inbyggd i dessa expertsystem (Giddens 1990). En central omständighet är att de har präglats av vad som kan beskrivas som ett realistiskt kunskapsparadigm, vilket under de senaste decennierna har kompletterats med en mer reflekterande, normkritisk och perspektivberoende syn på kunskap. Detta innebär att även den egna kunskapsproduktionen granskas normkritiskt. Drivkrafter bakom detta har bland annat varit så kallade postmoderna perspektiv och det mångkulturella samhället och dess krav på inkludering av olika gruppers intressen.

Dessa olika epistemologiska utgångspunkter står ibland i konflikt med varandra, vilket har accentuerats i nutid då institutionerna också ska förhålla sig till fenomen som falska nyheter och post-sanning. Som Latour (2004) påpekar används konstruktivistiska perspektiv idag inte bara av kritiska forskare för att problematisera naturliggörandet av objektiva sanningar, utan även av revisionister för att ifrågasätta allt från klimatforskning till historiska skeenden. Det ställer således institutionerna inför en svår balansgång eftersom de måste navigera mellan olika kunskapsideal.

Aktuell forskning

Denna utveckling speglas i forskning om här aktuella kunskapsinstitutioner. Från att ha präglats av ambitionen att producera mer eller mindre objektiv kunskap, har som sagt både nyhetsinstitutioner, museer och universitet utvecklats till att också vara mer kunskapsreflexiva.

Nyhetsinstitutioner

Det traditionella idealet inom nyhetsjournalistik har länge varit baserat på ett uttalat objektivitetsideal. Nyhetsmedierna har setts som en central aktör med uppgift att upprätthålla balans mellan olika intressegrupper genom att fungera som en oberoende granskande ”tredje statsmakt” (Tuchman 1972; Zelizer 2004). Sådana

En utställning om Fake News på Stockholms läns museum.

anspråk har dock delvis genomgått en förändring där nyhetsjournalistik idag även betonar subjektiva och emotionella berättelser och mer tillfälliga verklighetsbilder, inte minst inom online-journalistiken (Allan & Thorsen 2009). I stort sett all nyhetsforskning under 1970-talet och framåt har emellertid utgått från ett kritiskt förhållningssätt till nyhetsinstitutionernas sanningsanspråk. Mediestudier har studerat hur omvärlden *konstrueras* genom journalistikens gestaltningar (Tuchman 1978), men också hur journalister själva ser på sin profession och sin auktoritet som historieberättare (Örnebring 2013). På senare år har forskningen undersökt hur digitaliseringen påverkar nyhetsberättelser på olika sätt. En stor del

fokuserar på digitaliseringens inverkan på arbetsmetoder, publikens användarmönster, innehåll och funktioner i journalistiska produkter och praktiker. Begrepp som ”computational journalism” (Diakopoulos 2015), ”data journalism” (Karlsen & Stavelin 2014), och ”robotic journalism” (Carlson 2015) används för att illustrera en pågående teknologisk utveckling. Införandet av denna automatisering och algoritmer medför nya etiska problem i ett journalistiskt sammanhang (Lewis & Westlund 2014).

Även om fenomenet med fejkade nyheter långt ifrån är någonting nytt finns det få empiriska studier som belyser hur journalistiken som profession idag förhåller sig detta problemområde. Falska nyheter kan klassificeras på en mängd olika sätt som ”irony news”, ”news satire”, ”PR” eller ”propaganda” (Tandoc, Lim & Ling 2018). Den forskning som förekommer är ofta av det mer teoretiska slaget och handlar om hur man kan förstå falska nyheter som ett resultat av samspelet mellan traditionella medier och sociala medier (Mihailidis & Viotty 2016). Den diskuterar även hur journalistikens etos påverkats av en tidsanda som kännetecknas av ”postsanning” (Hyvönen 2018), samt vilka demokratiska problem som kan tänkas vara sammankopplade med digitaliseringen av nyhetsjournalistiken (Bakshy et. al. 2015). Det finns enstaka studier i en internationell kontext som undersöker olika lokala initiativ med syfte att motverka spridningen av desinformation. Ett exempel är forskning om den ukrainska frivilligorganisationen ”Stopfake” (Haigh, Haigh & Kozak 2017).

Museer

Den ovan tecknade förändringen vad gäller kunskapssyn framkommer också i forskning om *museer*. I studier som tar ett bredare grepp på museernas utveckling påpekas att de har gått från ett realistiskt paradigm, vilket kännetecknades av en tilltro till att historien kan återges ”korrekt” genom utställningar och samlingar, till mer reflexiva och normkritiska perspektiv. Medan det förstnämnda paradigmet kom till uttryck genom att museer förmedlade linjära berättelser om en nations ”sanna” utveckling, framgångar och särprägel (Maleuvre 1999; Trofanenko 2010), innebär de senare perspektiven att museerna uttrycker en medvetenhet om att utställningar inte är exakta återgivningar av gångna tider. Dessa perspektiv bidrar också till att museer reflekterar över hur den egna verksamheten är historiskt villkorad och hur den återskapar vissa synsätt på verkligheten och utesluter andra (Furumark 2013).

Studier av museernas meningsproduktion och roll i olika politiska och sociala kontexter (Karp m.fl. 2006), musealiseringsprocesser (Smeds 2007) och repatrieringsprocesser (Gustafsson, Silvén & Svanberg 2012) speglar denna utveckling. Museerna har också blivit mer inriktade på upplevelser och äventyr (Stuedahl 2007), vilket är en omdiskuterad tendens eftersom den betraktas som en marknadsanpassning som anses kunna kollidera med museernas nutida strävan efter att vara vetenskapligt baserade samt understödja mångfald, jämlikhet och folkligt engagemang (DesRoches 2015). Kännetecknande för många museer är dessutom att de numera tar tag i ”svåra ämnen” som folkmord, kolonialism och rasism, och att de försöker förstå den samhälleliga betydelsen av att behandla sådana ämnen (Witcomb 2013). Digitaliseringen har gjort dessa frågor mer brännbara. Allt fler museer är verksamma på internet och

kombinerar fysiska utställningar med digitala, vilket också öppnar upp för diskussioner om och kritik av utställningar på sociala medier. Många museer har förvisso utvecklat strategier för hur de ska verka digitalt och förhålla sig till nya medier, t.ex. hur publikt medskapande och engagemang ska främjas (se www.nordiskamuseet.se). Men trots detta ställer ett förändrat digitalt landskap ständigt nya krav (Parry 2010). En intressant internationell tendens i relation till debatten om falska nyheter är – som också berördes inledningsvis – att museer (återigen) åberopar eller tillskrivs rollen som ”evidensbaserade” institutioner som står för fakta och som gör anspråk på att representera objektiva sanningar. En annan tendens är att museer ”drar nytta” av debatten om falska nyheter genom arrangemang av utställningar på detta tema (www.stockholmslansmuseum.se).

Universitet och högskolor

Den framväxande högerpopulismen, talet om ”politisk korrekthet” och debatten om falska nyheter innebär likaså att dagens högre utbildningar behöver hantera ett allt mer högljutt debattklimat och det sker en förhandling om kunskapens legitimitet där allt ifrån klimatförnekelse till talet om ”genusvetenskapligt flum” ryms. Det finns studier som på ett filosofiskt, etiskt och pedagogiskt plan utforskar vilken roll universiteten *bör* eller *kan* spela i en era av post-sanningar (Latour 2004; Peters m.fl., red. 2018). Frågan är dock hur universitet och högskolor rent faktiskt *hanterar* de demokratiska konsekvenserna av utmaningar som ”faktaresistens”, revisionism eller populism. För att bemöta dessa problem är det viktigt att sätta högskolornas arbete med värdegrund, mångfald och jämställdhet i fokus, och studera hur högre utbildning arbetar strategiskt med digital kommunikation- och kompetens i förhållande till dessa frågor.

Under de senaste 30 åren har det dock skett en omdaning av utbildningsväsendet mot utvärderingar, krav på nyttighet och marknadsanpassning (Davies, Gottsche & Bansel 2006). Problemen med denna styrning är att bildning och jämlikhet som ideal riskerar att hamna i skymundan för mer mätbara kriterier där högre utbildning arbetar med köp- och säljsystem, externa medel och varumärkesbyggande för att attrahera studenter i konkurrens (Hasselberg 2009; Mählck 2012; Carbin & Rönnblom 2012). Här påminner akademins villkor om journalistikens då bägge verkar på en marknad, vilket får konsekvenser för hur misstro och minskad auktoritet hanteras (Hyvönen 2018). Dessutom har det i internationella studier visat sig att det är svårt för studenter och anställda att upptäcka desinformation på nätet. Universiteten tenderar att ta den digitala kompetensen hos studenter för given, samt att det finns en tendens att tro att bara för att studenterna är exponerade för digitala plattformar, innebär det att de också kan förstå och avkoda dem (Murray & Perez 2014).

Auktoritetskris

Centrala kunskapsinstitutioner måste således navigera mellan olika synsätt på kunskap och ”sanning”. Detta kan förstås i termer av att de står inför en *auktoritetskris*, dvs. de uttrycker en osäkerhet om hur de ska förhålla sig till och positionera sig gentemot olika kunskapsideal. Auktoritetskris är också något som vi har stött på i vår tidigare forskning om journalistikens kris och hur det vi kallar för ”digitalise-

ringens logiker" (Carlsson & Nilsson 2015; 2016) formar vardagligt arbete inom lokaljournalistik och politik (Nilsson & Carlsson 2014). Genom det arbetet har vi blivit medvetna om vad ständiga ifrågasättanden av auktoritet kan betyda för en kunskapsinstitution exempelvis i form av hot mot journalister.

Institutionerna saknar emellertid mer långsiktiga strategier för hur de kan både producera fakta, agera normkritiskt, arbeta för lika villkor *och* förhålla sig till exempelvis falska nyheter. Medan forskningen om hur skolan hanterar källkritik och utbildar i digital kompetens har kommit en bit på vägen, t.ex. genom studier av lärares och elevers förhållningssätt till information på internet (Brante & Stang Lund 2017; Paul, Macedo-Rouet, Rouet & Stadtler 2017), saknas i hög grad motsvarande forskning om nyhetsföretag, museer och universitet.

Den satsning (manifesterad på sajten www.faktiskt.se) som de stora mediehusen i Sverige gör för att avslöja falska nyheter väcker en del frågor. Hur ser branschen på sin egen roll som kunskapsproducenter i en samtid präglad av pluralistiska och konfliktfyllda kunskapsideal? Hur villkorar den digitala och teknologiska utvecklingen förekomsten och arbetet med och mot fejkade nyheter? Vilken betydelse har den politiska kontexten där populistisk retorik vinner mark både nationellt och globalt? Vilken betydelse har ekonomiska krav på marknadsanpassning och konkurrens för spridningen av falska nyheter och människors exponering för sådana? Detta är exempel på frågor som är viktiga att ställa för forskningen.

Institutionernas ambition att återigen framstå som representanter för säker kunskap bekräftas av en påbörjad delstudie av museernas arbete med digital kompetens och i relation till fejkade nyheter. I samtal med representanter för museer framkommer att vissa museer har ambitionen att gå "back to basics", vilket innebär utställningar som är forskningsbaserade och faktainriktade, och som speglar museernas "egen röst" i stället för att som tidigare ge röst åt andra. Denna strävan efter en egen röst kan förstås i relation till ett offentligt samtalsklimat där allt och inget är "sant", men också i förhållande till andra processer som har inneburit ett ifrågasättande av museernas traditionella auktoritet. Det gäller inte minst tidigare nämnda repatrieringsprocesser (se t.ex. Gustafsson Reinius 2017). Den självklarhet med vilken museer gjorde anspråk på olika folks och gruppers materiella och immateriella kulturarv tillhör numera det förgångna. Museer avkrävs i postkolonialismens spår en mer reflexiv hållning, vilken även kommer till uttryck genom utställningar/projekt som är inriktade på dialog med publiken och som i princip kan sakna föremål. Det tycks som om vissa museer inte längre vågar föra fram ett tydligt budskap av rädsla för att göra fel, vilket kan förstås utifrån att deras traditionella status är ifrågasatt. Mot den bakgrunden kan man fråga sig om repatrieringsprocesser, tillsammans med strategier som "back to basics", strävan efter en egen röst och anspråk på faktabaserad kunskap, kan bidra till återupprättandet av museernas status som vederhäftiga kunskapsinstitutioner i post-sanningens tidevarv.

I universitet och högskolors satsningar på sociala medier för att höja statusen på vetenskap framstår dilemmat kring olika kunskapsparadigm likaså tydligt. Att skilja vetenskapligt grundad kunskap, beprövad erfarenhet och fakta från propaganda och desinformation är viktigt, och samtidigt är frågan hur mer kritiska och

reflekterande kunskapsperspektiv får plats i dessa motstrategier? Och hur kan vetenskapens ifrågasättande och mer prövande förhållningssätt till sanning lyftas fram? I akademins försök att få människor att vända sig till vetenskapen för att nå information och framstå som bärare av säker kunskap finns risker med att viss normkritisk forskning utesluts, att rädslan för att bli anklagad för att vara ideologisk tar överhanden. Frågan är således hur utformandet av motstrategier förhåller sig till dessa dilemman?

Hur kan kunskapsinstitutioner uppnå tillit?

Den amerikanske kulturforskaren Lawrence Grossberg (2018) menar att den kunskapskris som samhället befinner sig i är relaterad till den pessimism som också tycks utbreda sig och som präglar alltfler människors tankesätt, handlingar och livsvillkor. Kort sagt: det finns många ”end-of-the-world”-scenarier som människor måste förhålla sig till. Grossberg utgår från en amerikansk kontext men den problembild han målar upp har relevans även i ett europeiskt och svenskt sammanhang. En del av problemet som han lyfter fram är den blandning av nyliberal ideologi och våldsam, reaktionär högerpopulism som tycks ha lagt sig som en filt över samhället och som tenderar att lamslå många visioner om en bättre och mer progressiv värld. Den kritiska forskningen, menar han, bör här se bortom pessimismen och dystopierna och istället fokusera på sprickorna där möjligheter till förändring kan finnas. Målet är, enligt honom, att tänka mer och bättre – inte nödvändigtvis att agera. En sådan form av optimism kan ge nya möjligheter till social förändring, skriver Grossberg. Hur kan detta tankesätt översättas på de branscher som vi här diskuterar? Hur kan etablerade kunskapsinstitutioner uppnå tillit – eller ”trustworthiness” – för att använda den feministiska filosofen Naomi Schemans (2011) ord? För att värdera en kunskapskälla ingår trovärdigheten och tilliten till källan. Vad är då tillit, och vad ses som trovärdigt? På vilka sätt bestämmer olika gemenskaper vad som räknas som trovärdigt, och hur etableras tillit till olika kunskapsproducenter?

En fara som vi ser med den kunskapskris som här diskuteras är *neorigorism*, dvs. att krisen medför en ”återgång” till före-

ställningar om att det finns och behövs vissa eller allt fler givna värden och sanningar som inte kan vara öppna för kritisk diskussion, vilket bland annat har diskuterats i relation till utvärderingssamhället (Dahler-Larsen 2011). Storheter som sanning, verklighet och objektivitet är redan fyllda med mening och innehåll som bortser från viktiga aspekter. Scheman (2011) argumenterar dock för att vi inte kan sluta använda begrepp som sanning, verklighet och objektivitet, även om sanningar alltid är heterogena. Däremot behöver epistemologin bli ”resuscitated” – det vill säga, lagad eller förnyad genom ett *explicit politiskt projekt* som sätter trovärdighet, att erkännas, eller ansvarsvärdighet i centrum.

På vilka sätt inverkar bredare individuella eller institutionella åtaganden för social rättvisa (eller avsaknaden av detsamma)? Hur grundas tillit och trovärdighet genom fokus på social rättvisa? Eller hur undermineras tilliten genom bristen på socialt ansvar? Vi vill belysa dessa frågor med en tvärvetenskaplig ansats som kombinerar intervjuer och deltagande observation med policyanalys och kvalitativa studier av digital teknologi som appar och sociala medier.

Vi menar att ett mer reflektivt förhållningssätt till kunskap och sanning behöver finnas och också utvecklas. Detta är dock ingen självklarhet. Ogenomtänkta motstrategier mot falska nyheter kan medföra att mer reflekterande och problematiserande sätt att förhålla sig till kommunikation, sanning och fakta ignoreras i en tid då samhället egentligen behöver värna heterogena perspektiv och ge utrymme för mångfald och kritiska röster. Följden av detta skulle kunna bli att den demokratiska dialog som bland annat normkritiska perspektiv har fört med sig får stryka på foten. Kan detta också innebära att de underordnande grupper och minoriteter som trots allt har fått ta plats på museer, komma till tals i olika mediala rum och representeras på universitet och högskolor återigen fråntas talutrymme? Huruvida detta sker och i så fall i vilka former är frågor som projektet avser att utreda.

Referenser

Allan, S. & Thorsen, E., 2009. *Citizen Journalism: Global Perspectives.* New York: Peter Lang.

Ball, J., 2017. *Post-truth: How Bullshit Conquered the World*. Biteback Publishing.

Bakshy, E. et. al., 2015. “Exposure to ideologically diverse news and opinion on Facebook”, i *Science* 07 May 2015:aaa1160 DOI: 10.1126/science.aaa1160.

Brante, E. W. & Stang Lund, E., 2017. ”Undervisning i en sammansatt textvärld: En intervjustudie med svenska och norska gymnasielärare om undervisning i kritisk läsning och kritisk värdering av källinformation”, i *Nordic Journal of Literacy Research*, 3:1–18.

Carbin, M. & Rönnblom, M., 2012. ”Jämställdhet i akademin: Avpolitiserad politik?”, *Tidskrift för genusvetenskap,* 1–2, s. 75–94.

Carlson, M., 2015, “The robotic reporter: Automated journalism and the redefinition of labor, compositional forms, and journalistic authority”, i *Digital Journalism* 3(3): 416–431.

Carlsson, E. & Nilsson, B., 2016. “Technologies of participation: Community news and social media in Northern Sweden”, i *Journalism. Theory, Practise and Criticism.*

Carlsson, E. & Nilsson, B., 2015. ”Digitaliseringens logiker: Teknik, marknad och demokrati i lokaljournalistik och politik”, ingår i *Digital politik: Sociala medier, deltagande och engagemang*, Göteborg: Daidalos.

Dahler-Larsen, P., 2011. *The Evaluation Society.* Stanford: Stanford Business Books.

Davies, B.; Gottsche, M. & Bansel, P., 2006. “The rise and fall of the neo-liberal university”, i *European Journal of Education* 41, 2.

DesRoches, D. M., 2015. “The marketized museum: New museology in a corporatized world”,

i *The Political Economy of Communication*, 3(1): 2–24.
Giddens, A., 1990. *Modernitetens följder.* Lund: Studentlitteratur.
Gustafsson Reinius, L., 2017. The ritual labor of reconciliation. An autoethnography of a return of human remains", i *Museum Worlds: Advances in Research* 5: 74–87.
Gustafsson Reinius, L.; Silvén, E. & Svanberg, F., 2012 "Museisamlingars sociokulturella dynamik", i *Nordisk museologi* 12(2): 97–106.
Grossberg, L., 2018. "Pessimism of the will, optimism of the intellect: Endings and beginnings", i *Cultural Studies*, DOI: 10.1080/09502386.2018.1517268.
Haigh, M.; Haigh, T. & Kozak, N., 2017. "Stopping fake news", i *Journalism Studies*.
Hasselberg, Ylva, 2009. *Vem vill leva i kunskapssamhället? Essäer om universitetet och samtiden*. Stockholm: Gidlunds förlag.
Hyvönen, M., 2018. "As a matter of fact: Journalism and scholarship in the post-truth era", i *Post-truth, Fake News, Viral Modernity and Higher Education.* Springer.
Karlsen, J. & Stavelin, E., 2014. "Computational journalism in Norwegian newsrooms", i *Journalism Practice*, 8:1, 34–48.
Karp, I. et. al. (eds.), 2006. *Museum Frictions: Public Cultures/Global Transformations.* Durham, NC.
Maleuvre, D., 1999. *Museum Memories: History, Technology, Art.* Standford University Press.
Mihailidis, P. & Viotty, S., 2017. "Spreadable spectacle in digital culture: civic expression, fake news, and the role of media literacies", i *"Post-Fact Society", American Behavioral Scientist.* Volume: 61 issue: 4, page(s): 441–454.
Murray, M.C. & Pérez, J., 2014. "Unraveling the digital literacy paradox: How higher education fails at the fourth literacy", i *Issues in Informing Science and Information Technology*, 11, 85–100.
Mählck, P., 2012. "Differentiering och excellens i det nya forskningslandskapet", i *Tidskrift för genusvetenskap,* 1–2.
Mählck, P. & Carbin, M. 2012. "Akademins villkor", i *Tidskrift för genusvetenskap,* 1–2.
Nilsson, B. & Carlsson, E., 2014. "Swedish politicians and new media: Democracy, identity and populism in a digital discourse", i *New Media & Society*.
Parry, R. (ed.), 2010. *Museums in a Digital Age.* New York: Routledge.
Paul, J.; Macedo-Rouet, M.; Rouet, J.F. & Stadtler, M., 2017. "Why attend to source information when reading online? The perspective of ninth grade students from two different countries", i *Computeras and Education*, 113: 339–354.
Scheman, N., 2011. *Shifting Ground: Knowledge & Reality, Transgression & Trustworthiness*. Oxford University Press.
Shore, C. & Wright, S., 1999. "Audit culture and anthropology: Neo-liberalism in British higher education", i *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 1999: 5, 4.
Smeds, K., 2007. "Vad är museologi?", i *RIG – Kulturhistorisk tidskrift,* vol. 90, nr 2, 2007.
Stuedahl, D., 2007. "Convergence, museums and digital cultural heritage", i Storsul, T. & Stuedahl, D. (ed.). *The Ambivalence of Convergence*. Gothenburg.
Trofanenko, B.M., 2010. "The educational promise of public history museum exhibits", i *Theory and Research in Social Education* 38 (2): 270–288.
Tuchman, G., 1978. *Making News: A Study in the Construction of Reality.* London: Free Press.
Tuchman, G., 1972. "Objectivity as strategic ritual: An examination of newsmen's notions of objectivity", i *American Journal of sociology* 77 (4), 660–679.
Witcomb, A., 2013. "Understanding the role of affect in producing a critical pedagogy for history museums", i *Museum Management and Curatorship* 28(3):255–271.
Zelizer, B., 2004. *Taking Journalism Seriously: News and the Academy*. London: SAGE.
Örnebring, H., 2013. "Anything you can do, I can do better? Professional journalists on citizen journalism in six European countries", i *International Communication Gazette* 75: 35–53.

Summary

From realism to post truth
News, museums and higher education against
fake news and fact resistance

(Från realism till post-sanning och tillbaka igen?
Nyhetsbransch, museer och högre utbildning
mot fejkade nyheter och faktaresistens

Recently, the problem with fake news, fact resistance and the growing digital, global circulation of

disinformation have caused debates and worries, and posed a challenge for several institutions of knowledge in society. In this article, we discuss how the news industry, museums and higher education confront the challenges of the 'post truth' era. We can see a mobilization by these institutions in Sweden: The news industry has initiated so-called fact checking sites, the major museums create exhibitions about false news and educate youth in digital literacy and many universities have launched initiatives to legitimize scientific knowledge production, thereby safeguarding professional authority. However, these initiatives are faced with dilemmas concerning how concepts of knowledge, truth and facts are negotiated and understood. This article discusses such epistemological issues in general, and focuses in particular on the risk of falling into the trap of so called neorigorism.

Keywords: fake news, fact resistance, post truth, neorigorism.

Eric Carlsson, Associate Professor in Media and Communication Studies, Department of Culture and Media Studies, Umeå University, Sweden.

Maria Carbin, Associate Professor in Gender Studies, Umeå Centre for Gender Studies, Umeå University, Sweden.

Bo Nilsson, Professor of Ethnology, Department of Culture and Media Studies, Umeå Universitet, Sweden.

Etnografi og kon(tekst)

En metodologisk komparasjon av deltagende observasjon og spørrelister

KARINE AASGAARD JANSEN er forsker på Institutionen för kultur- och medievetenskaper ved Umeå universitet med prosjektet "Contagion and culture: The 2005–2007 chikungunya epidemic in the Western Indian Ocean". Studien er finansiert av det Svenske Vetenskapsrådet. Jansen er Cand. Polit i sosialantropologi og har en PhD i kulturvitenskap fra Universitet i Bergen. Hun jobber primært innenfor fagfeltet medisinsk antropologi, og kom nylig hjem etter ett år med etnografisk feltarbeid på blant annet Madagaskar, Mauritius og Mayotte i det Indiske hav.

I *Kulturella Perspektiv* (Jansen 2015) hevder jeg at det er flere likheter enn forskjeller mellom etnologi og sosialantropologi. Dette var før jeg ble introdusert for hva som på det tidspunktet fremsto for meg som etnologiens tilnærmede hellige gral: spørrelisten. Spørrelistene dekker et bredt spekter av dagligdagse emner med kulturhistorisk betydning, og er en kvalitativ spørreundersøkelse som stiller åpne spørsmål som besvares skriftlig (Kjus 2013).

For mange av *Kulturella Perspektivs* lesere vil spørrelister være en kjent metode og et kjært kildemateriale. For en sosialantropolog som meg, oppfattet jeg derimot spørrelisten som en godt bevart metodisk hemmelighet (se også Klein 2003). Nysgjerrigheten min ble pirret, og jeg bestilte min første spørrelisteundersøkelse (no. 251 "Forkjølelse og influensa") fra Norsk Etnologisk Gransking (NEG) høsten 2014.[1] Fra å ha et nærmest fetisjistisk forhold til langvarige etnografiske feltarbeid, og gjerne i destinasjoner så langt unna hjemme som mulig, fikk jeg dermed plutselig "felten" oversendt elektronisk som vedlegg på e-post i form av pdf-filer med 196 spørrelistesvar. Men hva skjer når kontekst blir til tekst? Hva får man, hva mister man, og ikke minst hva kan man bruke dette materialet til å si noe om sammenlignet med etnografiske feltdata samlet inn gjennom deltagende observasjon?

I denne artikkelen tar jeg utgangspunkt i egne erfaringer med etnografiske feltarbeid med deltagende observasjon som primærmetode, og diskuterer dette opp mot spørrelisteundersøkelser. Ved å understreke nytten av "å sammenligne det usammenlignbare" bidrar også artikkelen til hva andre humanistiske- og samfunnsfag

KULTURELLA PERSPEKTIV 2018:1–2, årg. 27, s. 49–58.
© Kulturella Perspektiv och författaren. *ISSN 1102-7908*

har oppfattet som sosialantropologiens såkalte radikale form for komparasjon. Formålet med artikkelen er å sammenligne de to metodene spørrelister og deltagende observasjon for på den måten å vise allsidigheten ved kulturforskning.

Forberedelse til "felt": spørrelister og snøballmetoden

Det hersker liten tvil om at etnologi og sosialantropologi i stor grad deler en grunnleggende oppfatning av mennesker som kulturskapende og kulturbærende vesener. Men hvilken kultur er det da snakk om? I begrepets videste forstand kan "kultur" forstås som det nettverket av meninger mennesker spinner rundt seg (Geertz 1973). For begge fagretningene handler derfor kultur i stor grad om såkalt hverdagskultur. Men hvor? Mens etnologer først og fremst har studert samtidsfenomener i samfunn de selv er en del av, har sosialantropologer ofte reist til såkalte fjerne destinasjoner. Dette har naturligvis også påvirket fagretningenes forskningsfokus. Ulikheter mellom vitenskapene kan sånn sett sies å være et resultat av, og et utrykk for, *hvor* fagene tradisjonelt har utført studiene sine. Samtidig bidrar etnografiske feltarbeid eller spørrelisteundersøkelser til forskjeller i *hvordan* disse har blitt gjort, og hva slags forberedelser som kreves for å kunne gjennomføre dem. I Norden ble spørrelister som metode utviklet allerede på slutten av 1800-tallet ved Folklivsarkivet i Lund i Sverige (se f.eks Nilsson m.fl. 2003). Med dette arkivet som utgangspunkt, utviklet og utvidet det Nordiska Museet i Stockholm nettet av faste respondenter til nasjonalt omfang i 1928 (Kjus 2013:42; Nilsson m.fl. 2003). Siden da har spørrelister både som metode og data blitt hyppig brukt i svensk etnologisk og folkloristisk forskning (Lundgren 2015a:47). I Norge ble spørrelister tatt i bruk for første gang med etableringen av NEG ved Norsk Folkemuseum i 1946 (Grønstad 2013).

Etnografiske feltarbeid har også lang fartstid blant sosialantropologer. Mens faget tidligere bedrev "lenestolsantropologi" basert på sekundære kilder innhentet av misjonærer, koloniadministrasjon og oppdagelsesreisende (Hylland Eriksen 1998), reiste Bronislaw Malinowski selv til Trobrianderøyene i Stillehavet i 1914. Der tilbrakte han flere år av livet sitt på å studere de såkalte "innfødte" (se f.eks Malinowski 1922). Forskningsdeltakere i etnografiske feltarbeid har derfor primært blitt rekruttert først når sosialantropologen befinner seg "on-site". Spørrelistene har derimot allerede et nettverk av faste respondenter som det Nordiska Museet og NEG har opparbeidet gjennom årtier.[2] Forskerens forberedelse til utsending består derfor først og fremst av å lage forslag på spørsmål som egner seg for formatet. Dette arbeidet minner i stor grad om å utvikle kvalitative intervjuguider. I norske spørrelister organiseres så spørsmålene i undertemaer, og et eksempel på dette fra spørreliste no. 251 er "Å bli smittet av forkjølelse og influensa". Dette undertemaet består blant annet av spørsmål som "Hvordan forstår du at du begynner å bli syk? Kan du merke forskjell på om det dreier seg om forkjølelse eller influensa? Hva består i så fall forskjellene i?" Formålet er å få respondenter til å svare så åpent, personlig og fritt som mulig (Lundgren 2015b:108), og svarene kan variere fra enkeltord- og setninger til lengre, sammenhengende fortellinger.

I likhet med etnografiske studier opererer ikke spørrelister med representative

utvalg. Man vil dermed ikke kunne få vite svarprosenten på en undersøkelse. Deltakelse er frivillig, og kan etter min mening sammenlignes med snøballmetoden som ofte blir brukt for rekruttering av forskningsdeltakere i etnografiske feltarbeid (Jansen 2018:75). Metoden innebærer en gradvis rekruttering av forskningsdeltakere via de sosiale nettverkene til de som er en del av studien allerede (Fangen 2010:60). Spørrelister ser også ut til å generere flere eller mer utfyllende svar ut fra respondenters interesse for det aktuelle temaet i undersøkelsen. Disse kan også sammenfalle "i tid" ettersom elektroniske lenker til spørrelisten deles. Dette viser seg for eksempel i spørreliste no. 251 ved at respondentene fra nr. 44937–42, totalt seks personer, enten selv har blitt rammet av kronisk tretthetssyndrom (ME) som de mener skyldes svineinfluensavaksinen Pandemrix, eller at de har nær familie som har blitt det (Jansen 2018:75). En slik "oppsamling" kan man også se med bruken av snøballmetoden i etnografiske feltarbeid. I og med at snøballen tenderer til kun å rulle i en retning innenfor etablerte sosiale nettverk, kan også denne metoden føre til en homogen konsentrasjon av forskningsdeltakere. Hvem velger å delta, på hva og hvorfor?

Spørrelistenes respondenter utgjorde derimot en mer homogen gruppe før enn nå. Med innføringen av NEGs elektroniske spørrelister har både omfanget av respondenter og deres sosiologiske profil endret seg radikalt ifølge Kjus (2013:48). De som svarer er yngre, og de er mer urbane. Mens de eldste respondentene til spørreliste no. 251 var født på 1920-tallet, var for eksempel de yngste født på 1990-tallet. Dette er en aldersforskjell på over 70 år og to generasjoner. Mye av kritikken som har blitt rettet mot spørrelisteundersøkelsene for å romantisere over kulturell ensartethet og tradisjoner, kan derfor oppfattes som noe mindre relevante i dag. På den annen side er en forutsetning for å kunne svare at man er i stand til å skrive norsk eller svensk, noe som ekskluderer alle medborgere som ikke behersker dette (Klein 2007). Dagens multikulturelle diversitet er dermed lite synlig i spørrelistesvarene. I hvilken grad kan så respondentene sees på som å representere samfunnet rundt seg? På den annen side, gjør deltakere i etnografiske feltstudier basert på snøballmetoden det i noe særlig større grad?

Spørrelistenes nasjonale utstrekning gjør dessuten at man vil kunne nå langt flere potensielle respondenter enn det antallet deltakere i etnografiske feltarbeid noensinne vil kunne gjøre. Omfanget av respondenter kan derfor også i større grad enn snøballmetoden ivareta heterogenitet. På den annen side er forskeren som gjør deltagende observasjon selv til stede i "felten" i motsetning til i spørrelisteundersøkelsen, og vil dermed kunne gjøre en selektiv utvelgelse med mål om å oppnå større diversitet blant forskningsdeltakerne. I noen tilfeller vil også snøballmetoden føre til at deltakere introduserer forskeren for noen som de oppfatter at kan ha andre, eller til og med motstridende syn, enn dem selv. Dette var for eksempel tilfelle i intervjuer jeg utførte under vinteren 2014 og 2015 med sentrale fagpersoner som på ulike måter var involvert i beslutningen, gjennomføringen og evalueringen av Norges håndtering av svineinfluensapandemien (se fotnote 1 for mer informasjon om forskningsprosjektet). Flere av disse foreslo for eksempel at jeg også intervjuet aktører som hadde vært sterkt kritiske til helsemyndighetenes håndtering av pandemien og den påføl-

gende massevaksineringen, og som de av den grunn mente ville kunne bidra med relevant informasjon for studien som helhet.

I "felten": spørrelistesvar og deltagende observasjon

Som jeg var inne på i introduksjonen til denne artikkelen, er en av de største ulikhetene mellom spørreliser og etnografisk feltarbeid empiri som tekst eller kontekst. Opplevelsen av å få oversendt svarene på spørreliste no. 251 på e-post for så å kunne lese dem på mitt eget komfortable kontor, fikk meg for eksempel til å kjenne litt etter hvordan det må ha vært å være en såkalt lenestolsantropolog. Sammenlignet med en tolv timers flyreise uten særlig mye søvn etterfulgt av et møte med motvillige immigrasjonsmyndigheter, var dette en særdeles behagelig situasjon å befinne seg i. I stedet for å forsøke å orientere meg i et omstendelig og for meg ukjent byråkrati for å søke om forskningstillatelse samtidig som jeg skulle finne meg et sted å bo, samt etablere sosiale kontakter, fikk jeg i stedet en bunke med forskningsdata servert rett i fanget. Hvorfor i alle dager hadde jeg ikke brukt spørrelister tidligere? Svaret er såre enkelt: Som faglig oppdratt av sosialantropologer, hadde jeg aldri tidligere blitt eksponert for metoden. Etter Malinowski har langvarige, etnografiske feltarbeid vært forskningsnormen innenfor sosialantropologi i så stor grad at jeg vil våge å påstå at studenters første feltarbeid ofte har blitt oppfattet som et slags faglig initeringsrituale. Selv om man ikke lenger romantiserer de "eksotiske andre", hevder for eksempel Passaro (1997:147) at sosialantropologien likevel fortsatt romantiserer etnografen og det etnografiske prosjektet. Samtidig har man selvsagt muligheten til å velge å gjøre "feltarbeid i egen kultur" som Wadel (1991) skriver i en bok med samme tittel. Tradisjonelt har det likevel blitt gjort en skarp hierarkisk distinksjon mellom "felten" og "hjemme" (Gupta and Ferguson 1997:12) i tråd med Malinowskis idealer:

> Proper conditions for ethnographic work […] consist mainly in cutting oneself off from the company of other white men, and remaining in as close contact with the natives as possible, which can really only be achieved by camping right in their villages (Malinowski 1922:7).

I følge Gupta og Ferguson (1997:16) gjelder ikke dette bare for feltsteder, men også for valg av forskningsfokus. Jo mer ukjent og annerledes samfunnet og tematikken er fra det vi kjenner hjemme, desto bedre.

Dette innebærer altså at man helst reiser vekk på feltarbeid, og forventingen er at man så, gjerne etter minst ett år "ute", returnerer med bagasjen full av feltnotater basert på deltagende observasjon (Eriksen 1998; Emerson m.fl. 1995). Denne metoden innebærer at antropologen observerer og tar del i folks dagligliv i sin mer eller mindre uforutsigbare utfoldelse så langt det lar seg gjøre (Øye og Bjelland 2012). Sosialantropologen forventes altså å være i kontekst, samt å delta i lokalt sosialt liv i ulike sammenhenger og situasjoner (O'Reilly 2012; Fangen 2009). Dette gjør også metoden godt egnet til å studere forskjellene mellom det folk sier og det folk faktisk gjør (Ingstad 2007). Samhandlingsdata oppfattes dermed ofte som viktigere bidrag til etnografiske feltstudier enn muntlige utsagn eller fortellinger innhentet gjennom for eksempel mer eller mindre strukturerte intervjuer (Øye og Bjelland 2012:153).

Spørrelistene kan derimot minne mye

Er det dette som er å være på "innsiden" og "utsiden" samtidig? Forfatteren på marked i Moroni, Komorene med lokalt hodeplagg og Fjellräven Kånken ryggsekk.

om semi-strukturerte intervjuer (Kjus 2013). Både etnologer og sosialantropologer bruker ofte intervjuer under feltarbeid. Som Øye og Bjelland (2012) peker på, er intervjuene som regel komplementære til feltnotater og utgjør sånn sett ikke sosialantropologens primære empiriske data. Når det derimot gjelder spørrelistene, hvor det såkalte "intervjuet" foregår uten interaksjon med forskeren, er det derfor interessant å merke seg hvordan dette i mange tilfeller ser ut til å påvirke svarene i uventede retninger (Klein 2003). Svarene blir avidentifisert av NEG før de oversendes, og respondentenes nøytrale posisjon vis-à-vis forskeren kan innebære at flere svarer mer personlig og ærlig enn hva de muligens ville ha gjort under et

intervju. På samme måte som i deltagende observasjonsstudier, forteller derfor respondentene gjerne noe annet, og på andre måter, enn det du kanskje hadde forventet deg på forhånd. Intervjuer i felt kan derimot ha motsatt effekt i og med at det ofte formaliserer forholdet mellom forskeren og forskningsdeltakeren. Intervjuer kan dermed også endre relasjoner skapt gjennom deltagende observasjon i og med at det minner deltakerne på at du faktisk "studerer dem" (O'Reilly 2012:116).

Analyse: feltnotater og fortolkning

Deltagende observasjon krever altså både en tilstedeværelse og en innleving i felten. Som Frykman og Löfgren (1994:11) skriver, er en av de teknikkene som antropologer må øve seg mest i derfor evnen til å trenge inn i et annet samfunn. For etnologene er det mest sentrale derimot å komme ut av egen kultur. Siden man ved å gjøre feltarbeid i eget samfunn deler kulturell kunnskap med de man studerer, er det lett å ta ting mer for gitt enn det man ville gjort under feltarbeid andre steder (Wadel 1991:19). I begge tilfeller krever derfor etnografiske studier at forskeren ivaretar en viss distanse til felten. Det motsatte er kjent i sosialantropologien som "going native". Dette innebærer at sosialantropologen blir så involvert i samfunnet rundt seg, at forskningen ikke lenger kan sies å være objektiv (O'Reilly 2009:88). Den ideelle feltsituasjonen oppfattes dermed som å være både på "innsiden" og på "utsiden" på en og samme gang.

Distansen som kreves under det etnografiske feltarbeidet, kjennetegner også hvordan sosialantropologer oppfatter "writing up"-fasen (Gupta og Ferguson 1997:13). Også her gjøres et skille mellom "felten" og "hjemme", hvor sistnevnte i stor grad foregår når sosialantropologen har reist tilbake til hjemlandet sitt. Som i tilfellet med spørrelistene, analyseres så feltnotatene i egen lenestol eller på eget kontor. Den gjengse oppfatningen er at geografisk avstand sørger for objektivitet og øker produktivitet. I teorien skulle man kunne analysere feltnotater underveis i feltarbeidet, noe også mange gjør. Likevel råder det en underliggende forståelse om at dette arbeidet krever en fysisk distanse til felten som man ikke kan oppnå på sitt eget kjøkken i, for eksempel, en forstad til hovedstaden Port Louis på Mauritius hvor jeg selv gjorde mitt siste feltarbeid. Dette bygger på en forestilling om at så lenge man som sosialantropolog oppholder seg i et annet samfunn, er man også kontinuerlig "i felten". Denne oppfatningen mener jeg er problematisk av to årsaker: For det første bidrar en slik oppfatning til en eksotifisering av feltarbeidsstedet som en essensialistisk avgrenset enhet, eller et slags kulturelt laboratorium om man vil. For det andre romantiserer forestillingen feltarbeidet som bestående av en kontinuerlig strøm av empiri, noe som sjelden stemmer overens med virkeligheten. Det er for eksempel naturligvis ikke gitt at de du skal studere, godtar at du gjør det og ønsker å delta i forskningsprosjektet (Fangen 2010:70). Det er rett og slett ikke gitt at du får "delta". Du er tross alt enda en person som forskningsdeltakere i så tilfelle må bruke tid og krefter på (Alver og Øyen 1997:108). Det er etnografen som må tilpasse seg folk, ikke omvendt (Fangen 2010:70). I praksis innebærer dette i mange tilfeller timevis med venting og avlyste avtaler etterfulgt av frustrasjon, kjedsommelighet, ensomhet og hjemlengsel fra sosialantropologens side. Selv om

dette noen ganger diskuteres blant sosialantropologer på kammerset, ser det derimot i liten grad ut til og diskuteres i andre fora. Metanarrativet om den heroiske sosialantropologen får dermed fortsette å råde (Passaro 1997).

Grunnet diverse utfordringer knyttet til deltagende observasjonsstudier, er det altså flere av oss sosialantropologer som beveger oss "inn" og "ut" av felten på samme måte som de som driver etnografiske studier i egne samfunn. Mange gjør også feltarbeid i såkalte intervaller i samme prosjekt, og/eller reiser tilbake til det samme feltstedet flere år senere (Howell og Talle 2012). Men hva gjør så sosialantropologen etter den såkalte tilbakevendingen? Returen til en kontorhverdag kjennetegnes gjerne av at feltnotatene, i likhet med spørrelistesvarene, grundig gjennomgås som et ledd i analysearbeidet av forskningsdataene. Etter minst ett år med etnografisk feltarbeid, kan dette være et krevende og omstendelig arbeid. Det samme gjaldt for øvrig de 193 svarene til spørreliste no. 251 som besto av totalt 5 undertemaer og 36 spørsmål. Selv om "going native" ikke er et problem i denne sammenhengen, er faren i stedet at man ikke evner å se skogen for bare trær. Som Klein (2003:69) skriver kan man lett la seg trollbinde av alle de ulike individuelle stemmene.

I stedet for feltarbeid i kontekst, kan man derfor kanskje hevde at man gjør et slags feltarbeid i tekst. I hvert fall i begynnelsen kan begge deler oppfattes som temmelig overveldende og uoversiktlig. Verken spørrelistesvar eller feltnotater kan generaliseres, men gir likevel et godt innblikk i forskningsdeltakernes eller respondentenes erfaringer med og tanker om den aktuelle problematikken. Målet er å lære om fenomen i samfunnet slik forskningsdeltakerne selv forstår og uttrykker dem ved å identifisere tendenser på tvers av handlinger eller uttalelser (Waldetoft 2003). Samtidig kan spørrelistene også analyseres som tekst både med tanke på innhold og form. Hva er budskapet, og hvilke virkemidler brukes av forfatteren for å få fram dette? En slik tanke er ikke fremmed innenfor sosialantropologien heller. Den anerkjente sosialantropologen Clifford Geertz sammenlignet for eksempel studiet av kultur med studiet av tekst, og argumenterte at et kulturelt system burde "leses" på omtrent samme måte som en roman (Geertz 1973). Innebygd i dette er en forståelse av kultur som bestående av menneskeskapte symboler som kan studeres av etnografen ved bruk av hermeneutisk metode (Eriksen 1993:268). Geertz argumenterte også for "thick description" som innebærer detaljerte beskrivelser og tolkninger av (deltagende) observasjoner (Geertz 1973).

Som i spørrelistene, er utgangspunktet for deltagende observasjon "the native's point of view" eller et innenfraperspektiv (Geertz 1983). I motsetning til spørrelistene, er derimot konteksten helt sentral i "thick descriptions". Men mangler egentlig konteksten fullstendig i spørrelistene? Richette (2003:118) hevder for eksempel at dette ikke er tilfelle. Siden spørrelistene utarbeides av forskere og museumsansatte som alle samtidig kan sies å være "produkter" av samfunnet rundt seg, preger dette også spørsmålene som stilles. Det samme gjelder respondentene og svarene de gir. Verken spørrelistene eller svarene utformes i kontekstfrie kulturelle vakuum, og kan derfor tolkes inn i en videre historisk- og kulturell kontekstuell sammenheng (Richette 2003:127). Konteksten er mer umiddelbart til stede og "tykkere" i deltagende observasjonsstudier enn i spørrelis-

tesvarene, men dette trenger altså ikke å bety at den ikke er der.

Avsluttende diskusjon

Et underliggende argument i etnografiske studier er at hvis man skal kunne forstå hvordan mennesker erfarer, fortolker og skaper mening av samfunnet rundt seg, er det nødvendig å kjenne konteksten det skjer i. I følge Richette (2003) kan dette også oppnås med bruk av spørrelister som empiri da både vi som forskere og respondentene er en del av samfunnet rundt oss. Det spørrelister ikke kan tilby i motsetning til deltagende observasjonsstudier, er derimot samhandlingsdata som mange sosialantropologer oppfatter som essensielle for akkumuleringen av empirisk kunnskap (Øye og Bjelland 2012). Geertzs fortolkende perspektiv har for eksempel ved flere anledninger blitt kraftig kritisert for å overdrive betydningen av symboler og kultur på bekostning av samfunn og sosial struktur (Eriksen 1998: 268). En annen berettiget innvending mot etnografiske studier basert på kvalitative intervjuer i stedet for deltagende observasjon, er for eksempel at man får begrenset tilgang til såkalte "back-stage" observasjoner og fortellinger (Øye og Bjelland 2012:153). Når det gjelder spørrelistene vil jeg derimot hevde at dette ivaretas med avidentifiseringen. Som Klein (2003:69) skriver var hun mest overrasket over respondentenes villighet til å dele intime detaljer i svarene på en spørreliste (no. 223) om personlig hygiene utsendt av det Nordiska Museet i 1966. Det samme kan til dels sies om svarene på spørreliste no. 251 "Forkjølelse og influensa". I tillegg til ufiltrert å dele meningene sine, byr en del av respondentene også i stor grad på eksempelvis humor, sarkasme og fordommer. I svarene kan man derfor også finne uttrykk for følelser, holdninger, vurderinger og tolkninger (Klein 2003:83), som alle kan sies å bidra til et "backstage-perspektiv til tross for manglende samhandlingsdata og (deltagende) observasjoner. Som metode mener jeg derfor at også spørrelister vil kunne tilby forskere "thick descriptions" selv om dette naturligvis avhenger av svarene man mottar.

Kanskje påstanden min om at det er flere likheter enn forskjeller mellom etnologer og sosialantropologer (Jansen 2015), dermed ikke er så urimelig allikevel. Målet med denne artikkelen har vært å forsøke å røske litt opp i vante, faglige forestillinger om de primære metodene som definerer oss som enten etnologer eller sosialantropologer. Komparasjon foregår ikke nødvendigvis gjennom kontrast, men like gjerne gjennom analogier. Selv om Eriksen (1998:26) verken diskuterer spørrelister eller deltagende observasjon når han hevder at det er en hårfin grenseoppgang mellom etnologi og sosialantropologi, tror jeg denne påstanden fremdeles holder stand. Samtidig har nok ikke solen under ekvator gått ned for siste gang for min del likevel. Til det liker jeg alt for godt etnografiske feltarbeid med deltagende observasjon. Men dette reflekterer i større grad meg som person, enn som forsker. Med spørrelister har jeg dessuten oppdaget og lært en ny metode som jeg også ser fram til å bruke igjen så snart anledningen skulle by seg.

Noter

[1] Spørrelisteundersøkelsen som først ble utviklet av Professor Britta Lundgren var et ledd i datainnsamling i forskningsprosjektet "Epidemics, Vacci-

nation, and the Power of Narratives" finansiert av Stiftelsen Marcus och Amalia Wallenbergs Minnesfond. Forskningsprosjektet omhandlet svineinfluensapandemien fra 2009 til 2010 i Sverige og i Norge. En tilsvarende spørrelisteundersøkelse ble også sendt ut omtrent samtidig fra det Nordiska Museet.

[2] Siden 2011 har NEG også sendt ut digitale spørrelister, og rekruttert respondenter via sosial medier som eksempelvis Facebook (Kjus 2013).

Referanser

Alver, Bente & Øyen, Ørjar, 1997. *Forskningsetikk i forskerhverdag: Vurderinger og praksis.* Oslo: Tano Aschehoug.

Emerson, Robert M.; Fretz, Rachel I. & Shaw, Linda L., 1995. *Writing Ethnographic Fieldnotes.* Chicago: The University of Chicago Press.

Eriksen, Thomas H., 1998. *Små Steder, Store Spørsmål: Innføring i Sosialantropologi.* Oslo: Universitetsforlaget.

Fangen, Katrine, 2010. *Deltagende Observasjon 2. utgave.* Bergen: Fagbokforlaget.

Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar, 1994. *Det Kultiverte Mennesket*. Oslo: Pax Forlag A/S.

Geertz, Clifford, 1973. *The Interpretation of Cultures.* New York: Basic Books.

Geertz, Clifford, 1983. *Local Knowledge: Further Essays in Interpretative Anthropology*. New York: Basic Books.

Gupta, Akhil & Ferguson, James, 1997. "Discipline and practice: The field as site, method and location in anthropology", i Gupta, Akhil & Ferguson, James (red.), *Anthropological Locations: Boundaries and Grounds of a Field Science*. Berkeley: University of California Press.

Grønstad, Line, 2013. "Spørje på papir eller digitalt? Eksempelet spørjelista minnemarkeringane etter 22. juli 2011", i Jensen, Inger; Telste, Kari & Østby, Jon Birger (red.), *Forskning og fornyelse: By og Bygd 70 år:* 198–214. Oslo: Norsk Folkemuseum.

Howell, Signe & Talle, Aud (red.), 2012. *Returns to the Field: Multitemporal Research and Contemporary Anthropology.* Bloomington: Indiana University Press.

Ingstad, Benedicte, 2007. *Medisinsk Antropologi: En Innføring.* Oslo: Fagbokforlaget.

Jansen, Karine Aa., 2018. "Å bli vaksinert, eller ikke å bli vaksinert, er det (det) eneste spørsmålet? Norske holdninger til vaksinasjon og svineinfluensapandemien i 2009 til 2010", i *Tidsskrift for Kulturforskning* 17(1): 73–89.

Kjus, Audun, 2013. "Hvorfor spørre? Norsk etnologisk gransking og spørrelistas framtid", i *Tidsskrift for Kulturforskning* 12(1): 41–57.

Klein, Barbro, 2003. "Personlig hygien: Reflektioner kring frågelistor, meddellarsvar och vetenskap", i Nilsson, Bo G., Waldetoft, Dan & Westergren, Christina (red.), *Frågelist och Berättarglädje: om Frågelistor som Forskningsmetod och Folklig Genre*. Stockholm: Nordiska Museets Förlag.

Klein, Barbro, 2007. "Folklore archives, heritage politics and ethical dilemmas: Notes on writing and printing", i Alver, Bente Gullveig; Fjell, Tove Ingebjørg & Øyen, Ørjar (red.), *Research Ethics in Studies of Culture and Social Life.* Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.

Lundgren, Britta, 2015a. "The common cold, influenza, and immunity in post-pandemic times: Lay representations of self and other among older people in Sweden", i *Health, Culture and Society* 8(2): 46–60.

Lundgren, Britta, 2015b. "'Rhyme or reason?' Saying no to mass vaccination: subjective reinterpretation in the context of the A(H1N1) influenza pandemic in Sweden 2009–2010", i *Medical Humanities* 41(2): 107–112.

Malinowski, Bronislaw, 1922: *Argonauts of the Western Pacific.* New York: Dutton.

Nilsson, Bo G.; Waldetoft, Dan & Westergren, Christina (red.), 2003. *Frågelist och Berättarglädje: om Frågelistor som Forskningsmetod och Folklig Genre*. Stockholm: Nordiska Museets Förlag.

O'Reilly, Karen, 2009. *Key Concepts in Ethnography.* London: SAGE Publications Ltd.

O'Reilly, Karen 2012. *Ethnographic Methods: Second Edition.* New York: Routledge.

Passaro, Joanne 1997. "'You can't take the subway to the field!': 'Village" epistemologies in the global village'", i Gupta, Akhil & Ferguson, James (red.), *Anthropological Locations: Boundaries and Grounds of a Field Science.* Berkeley: University of California Press.

Richette, Christian, 2003. "Frågelistan: Ett kontextkritisk perspektiv", i Nilsson, Bo G.; Waldetoft, Dan & Westergren, Christina (red.), *Frågelist och Berättarglädje: om Frågelistor som Forskningsmetod och Folklig Genre*. Stockholm: Nordiska Museets Förlag.

Wadel, Cato, 1991. *Feltarbeid i egen Kultur: En Innføring i Kvalitativt Orientert Samfunnsforskning*. Flekkefjord: SEEK AS.

Waldetoft, Dan, 2003. ”Vad vill vi med våra frågelistor?”, i Nilsson, Bo G; Waldetoft, Dan & Westergren, Christina (red.), *Frågelist och Berättarglädje: om Frågelistor som Forskningsmetod och Folklig Genre*. Stockholm: Nordiska Museets Förlag.

Øye, Christine & Bjelland, Anne K., 2012. ”Deltagende observasjon i fare? En vurdering av noen forskningsetiske retningslinjer og godkjenningsprosedyrer”, i *Norsk Antropologisk Tidsskrift* 23(2): 143–157.

Summary

Ethnography and Con(text)
A Methodological Comparison of Participant Observation and Qualitative Questionnaires
(Etnografi og kon(tekst)
En metodologisk komparasjon av deltagende observasjon og spørrelister)

In this article, I compare participant observation and qualitative questionnaires as core qualitative research methods used in social anthropology and ethnology respectively. The argument is that the main distinctions between social anthropology and ethnology are where and how the subject fields have traditionally conducted their studies. Even so, how big are the differences really? Both ethnologists and social anthropologists do ethnographic fieldwork. While the latter have tended to do fieldwork at home, anthropologists have traditionally done fieldwork in other societies. However, while social anthropologists often rely heavily on the method of participant observation in their accumulation of cultural empirical knowledge, ethnologists have also used qualitative questionnaires as research method and data to achieve the same means. But what happens when context is replaced by text? And is it? Moreover, what can the qualitative questionnaires be used to say something about compared to data gathered through participant observation? To answer these questions I draw on my own experiences with both research methods. The objective of the article is to discuss and re-think what it is that defines ethnology and social anthropology as separate subject fields, and therein contribute towards a greater understanding of the advantages and disadvantages of the two methodologies.

Keywords: research methods, ethnographic fieldwork, participant observation, qualitative questionnaires.

Karine Aasgaard Jansen, PhD senior researcher, medical anthropology, Department of culture and media studies, Umeå University, Umeå, Sweden.

Antecknat

Helene Schjerfbeck och de krockande normerna

Av Sven-Erik Klinkmann

Hur ska man förstå den debatt som pågått under hösten 2018 i Finland (och även uppmärksammats i Sverige) om planerna på en ny biografisk film om konstnären Helene Schjerfbeck (1862–1946)? Vad handlar debatten om?

När nyheten spreds i Helsingforstidningen *Hufvudstadsbladet* att den helt svenskspråkiga Schjerfbeck kommer att tala finska i en biografisk film (en s.k. *biopic*) om hennes liv och hennes konst, skrev konstvetaren Pontus Kyander ett skarpt inlägg i samma tidning. Kyander uppmanade tidningens läsare att bojkotta den kommande filmen (som ska spelas in år 2019 och planeras ha premiär år 2020) med motiveringen att det här handlar om ett flagrant fall av kulturell appropriering. En starkare kultur, i det här fallet en språkgrupp, den finskspråkiga majoriteten i Finland, approprierar kulturella verk och uttryck utförda av representanter för den mindre kulturen, i detta fall den svenskspråkiga minoriteten i Finland.

Helene Schjerfbeck är, skrev Kyander, en av de få finländska konstnärer som har en självklar plats på världsparnassen: ”Hon levde ett stilla liv, rörde sig i en snäv cirkel av människor, men var medveten om konsten långt utanför Finlands gränser.” Och han tillägger:

> Helene Schjerfbeck var finlandssvensk. Hon talade knappt ett ord finska, behövde heller inte göra det eftersom hela hennes omgivning var svenskspråkig. Hade hon kunnat vara annat än finlandssvensk, där och då? I en tid då samhällsdebatten i Finland handlade om språkstrider och fennomani, och där de sociala spänningarna (och en vänster alltför mycket under Lenins vingar) ledde till ett katastrofalt inbördeskrig, då var Helene Schjerfbecks blick riktad inåt mot den egna konsten, med motiv hämtade från den egna intimaste sfären – inte minst självporträtten – men samtidigt så uppenbart medveten om att konsten utanför Finland rört sig mot expressivare, friare uttryck.

Vad handlar alltså debatten om? Vad gäller den förutom kulturell appropriering? Språk, kulturarv, konstnärlig frihet, ett nationellt normsystem? Handlar det om något som är ett huvudspår i Finlands politiska och kulturella historia, frågan om en finskspråkig emancipationsprocess och en svenskspråkig kulturkamp, och, kanske som en följd av detta, någonting som kunde beskrivas som en psykologisk *double bind*? Hur man besvarar de här frågorna beror i viss mån på hur man själv råkar vara positionerad och vad man har för kulturell förförståelse av ”stridsäpplet”, *biopicen* om Helene Schjerfbeck. En debatt om en kommande film, men också om så mycket mer: en konstnärs identitet och integritet, konstens roll i ett senmodernt, genommedialiserat samhälle, förhållandet mellan verklighet och bild, porträtt och fiktion.

För att kunna bena ut de komplexa trådar som finns här vill jag analytiskt försöka skilja ut några centrala nivåer och problemfält som annars lätt blandas ihop. Jag kallar trådarna mimesis, filmen och myten.

KULTURELLA PERSPEKTIV 2018:1–2, årg. 27, s. 59–64.
© Kulturella Perspektiv och författaren. *ISSN 1102-7908*

Den första tråden, mimesis, handlar om Helene Schjerfbeck, vem hon var, hur verkligheten kring henne såg ut. Den gäller både hennes konstnärliga utveckling, hennes placering i ett konstnärligt och kulturellt universum, de människor hon umgicks med, lärde sig av (också många ur historien, inte minst konsthistorien, litteraturen). Det är något av det här filmen ska försöka återskapa, en film som delvis bygger på en roman i jagform av författaren Rakel Liehu, på finska 2003, på svenska 2005. Det handlar, eftersom filmen enligt regissören Antti J. Jokinens utsaga kommer att ha en tydligt romantisk vinkling, också i hög grad om männen i konstnärens liv, fästmannen i hennes ungdom (den brutna förlovningen), vidare konsthandlaren Gösta Sundman som lanserade henne, konstnären och vännen Einar Reuter som under sin *nom de plume* H. Ahtela skrev den första monografin om henne år 1917, mamman Olga, målarsystrarna som hon kallade dem, de svenskspråkiga kvinnliga konstnärerna Maria Wiik, Helena Westermarck och Ada Thilén, med flera.

Flera framstående finska skåderspelare kommer att gestalta olika personer i filmberättelsen: Helene Schjerfbeck spelas av Laura Birn, mamman Olga av Pirkko Saisio, vännen Einar Reuter av Johannes Holopainen, konsthandlaren och galleristen Gösta Stenman av Jarkko Lahti.

Mimesis handlar också om Scherfbecks handikapp, höften som hon skadade allvarligt som fyraåring, hennes situation som kvinnlig konstnär som var allt annat än avundsvärd, hennes framgångar och motgångar, ett språkligt och kulturellt utanförskap, den internationella kopplingen, det moderna som hennes konst representerade. Mimesis kan här beskrivas som hennes långa, envetna livs- och konstnärskamp som ändade på ett badhotell i Saltsjöbaden i januari 1946. Vad innebär språkfrågan här? Professor emeritus Matti Klinge antyder i ett debattinlägg att frågan om språk lätt kan bli anakronistisk, ifall man inte beaktar ideologier och klassmässiga aspekter i relation till språkfrågorna historiskt sett. När Schjerfbeck var ung såg den språkliga situationen i Finland helt annorlunda ut än i dag. Frågan om hur mycket ”köksfinska” den småborgerliga Schjerfbeck egentligen kunde tvistar de lärde om. Med svårighet kunde hon traggla sig igenom Ahtelas monografi från 1917, menar konstvetaren Marja-Terttu Kivirinta i sin doktorsavhandling. Enligt en annan konstvetare, Berndt Arell, levde Helene Schjerfbeck sitt liv helt utestängd från majoritetskulturen och kunde inte läsa Ahtelas monografi.

Den andra analytiska nivån utgörs av filmen som konstart som kan placeras in i ett ambivalent rum mellan mimesis och myten (poesis).

Man kan redan här notera att man i ljuset av konsten och mediaframställningarna inte längre kan tala om enbart en Helene Schjerfbeck utan om flera representationer av konstnären:

A. Verklighetens H. S. Den historiska personen som levde åren 1862 till 1946.

B. Självporträttens H. S. Hon målade ett fyrtiotal självporträtt under en lång följd av år, från det tidiga år 1884–1885 till det sista kort innan sin död, självporträtt som många ser som en nyckel till hennes konstnärskap, och som samtidigt också kan betraktas som en möjlig ingång till den alltmer fiktionaliserade bilden av konstnären.

I och med självporträtten uppstår en viktig spegeleffekt eller *mise en abyme* vad gäller hennes liv och konst som gör att de olika representationerna kommer att påverka och förstärka varandra. Liksom verklighetens H. S. åldras och förändras gör också självporträttens H. S. det. Det handlar inte bara om att hennes utseende förändras mimetiskt i porträtten. Också konstnärens konst och konstsyn, kanske också livssyn, förändras. Bilderna fördjupas, blir mer självutlämnande, mer avskalade, mer skoningslösa, som konstvetaren Riitta Konttinen kallar de sena självporträtten, de som till sist tycks närma sig den stora mörka dörren eller porten,

dödens ofrånkomlighet, i den serie självporträtt som består av föga mer än några få linjer som markerar kraniet, en svart fläck för munnen och i en av bilderna som en slags livets signatur en mindre röd fläck under munnen. Sedd i det skenet kan också målningar som inte ser ut som självporträtt innehålla element av detta självrannsakande, som den starkt symbolmättade tavla hon målade i Bretagne 1884, av en kompakt svart dörr i ett kapell i Pont-Aven, där ljus sipprade ut vid dörrens kanter, i marginalen av det som utgör fokus i bilden.

I och med den ökande fiktionaliseringen av Schjerfbeck som skett genom bland annat de romaner och dramatiseringar om och av henne som gjorts – den senaste romanen *Jäljet* (Spår), år 2017 av Mila Teräs – har bilden av henne förändrats. Motståndet, ointresset, oviljan som hennes konst tidigare ofta väckte har förbytts i något som kunde kallas en idolisering, en intimisering, en indentifikationsprocess. Intimiseringen kan framför allt avläsas som en konsekvens av konstnärens omfattande och självutlämnande brevväxling. Romanerna av Liehu och Teräs vidareutvecklar den här tendensen. Helene Schjerfbeck har alltmer kommit att ses som en kvinnlig förebild, en förkämpe för kvinnors be-

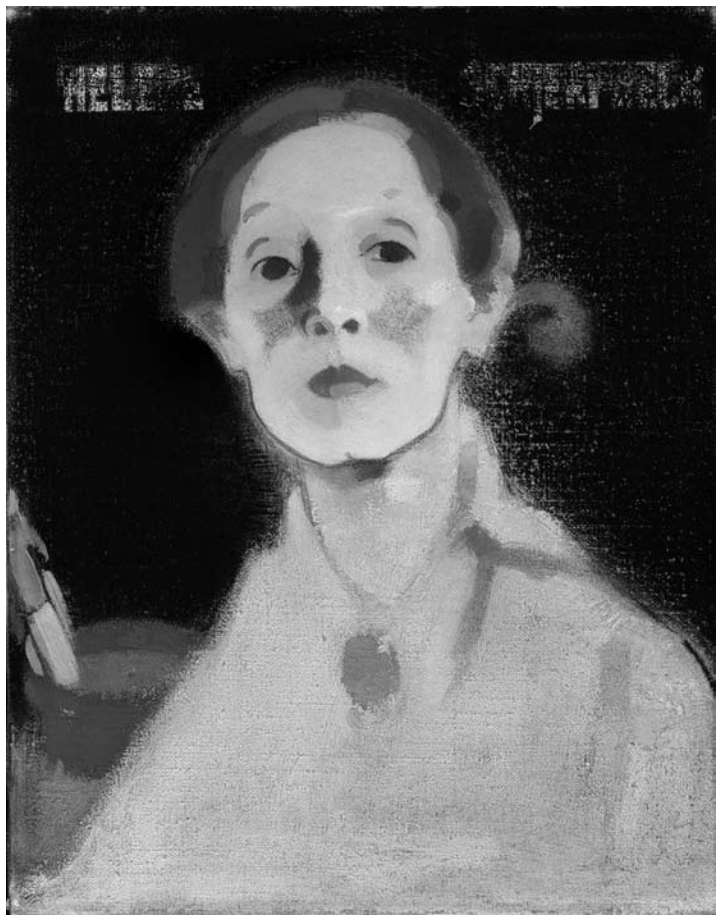

Självporträtt med svart fond, från år 1915, är en av Helene Schjerfbecks mest ikoniska målningar. Källa: https://go.microsoft.com/fwlink/?LinkId=550986.

rättigade anspråk på samma rätt till erkännande som männen. Den bilden av henne har på 2000-talet blivit allt tydligare. Men utvecklingen mot både en mer ”romantisk” och en feministisk avläsning av konstnären, hennes liv och konst har nog startat redan tidigare.

Men långt innan dess hade myten om det lidande, isolerade kvinnliga konstnärsgeniet etablerats. Vad gäller myten (poesis), den tredje analytiska nivån, bör den enligt min mening placeras in i relation till det som kan kallas språksituationen i Finland. Svenskan i Finland har i ett längre historiskt perspektiv, säg under de senaste 150 åren, gått från att ha varit ett språk talat av landets elit (parallellt med svenskspråkiga som inte alls utgjort någon elit; bönder, fiskare, arbetare m.m.), från ett språk med omfattande privilegier till att formellt utgöra ett av landets två nationalspråk, finska och svenska, och därifrån, till att under de senaste decennierna, utgöra ett språk som alltmer marginaliserats eller riskerar att marginaliseras.

Med Schjerfbeckfilmen kan man säga att utvecklingen mot en enspråkig finsk version av det som kallats den nationella självbilden i Finland nått en ny kritisk punkt, en bryt- eller smärtpunkt, inte därför att Schjerfbeck inte skulle kunna presenteras på finska på film eller i något annat medium, men för att den norm som spelar in här, enspråkighetsnormen, som har ett samband med populariseringsproblematiken, blivit allt starkare i Finland, inte minst vad gäller film och populära tv-serier.

Normen handlar om den populära filmens förutsättningar i Finland, hur den görs, hur den stöds ekonomiskt och vad som förväntas av den ideologiskt, som ett slags outtalad motprestation. Det betyder inte att filmen skulle behöva vara uttalat ideologisk. Men den bör gärna uttrycka det filmforskaren Harri Kilpi med ett begrepp lånat från den brittiske antropologen Michael Billig kallar banal, vardaglig nationalism, alltså en nationalism som uppkommer i sättet att tala, uppföra sig, röra sig, språkliga och etiska normer, synliga, vardagliga artefakter i en film.

Det har tidigare gjorts populära filmer på finska om personer som varit svenskeller tvåspråkiga. En av de senaste i den raden är *Sibelius* från år 2003 om kompositören Jean Sibelius, gjord av regissören och mediepersonligheten Timo Koivusalo. Skillnaden mellan en film om exempelvis Sibelius eller om Carl Gustaf Mannerheim, marskalken som spelade en så viktig roll för Finland på 1900-talet, och en film om Schjerfbeck är att en Sibelius eller en Mannerheim, när filmerna gjordes, redan länge fungerat som nationella ikoner, beundrade och kanske ibland också ifrågasatta utöver språk- eller andra gränser. Hos Schjerfbeck, som levde sitt liv i relativ ensamhet, men inte isolering, som inte kunde finska, däremot nog franska, engelska och tyska, som var starkt påverkad av internationella konstriktningar och även intresserad av franskt mode, är frågan om identitet, språkligt, kulturellt och genusmässigt, av ett annat slag.

Det är, tror jag, i skärningspunkten mellan de här olika normerna och förväntningarna som debatten om den kommande Schjerfbeckfilmen uppstått. Frågor som kan väckas är: hur ska konstnären beskrivas, vilka element hos henne och i hennes konst är de för filmen centrala? Vad betyder hennes språkliga identitet, hur ska man uppfatta hennes klasstillhörighet, var befinner sig hennes konst sedd i ett finländskt, nordiskt eller internationellt perspektiv? Kan hon rentav betraktas som en proto-feminist?

Det är som om den kommande filmen, så som den presenterats i media, skulle fullborda en lång linje där Schjerfbeck går från att ha varit en social och kulturell outsider till att bli en nationell ikon. Tre typer av kulturella processer, sinsemellan olika, kan här lätt samverka. Parallellt med ikoniseringen pågår en intimisering och en popularisering av henne. Processerna kommer utifrån det perspektiv jag försökt anlägga

på debatten att krocka med det jag ovan beskrivit som mimesis, verklighetstrogenhet, äkthet/*verisimilitude*. Samtidigt kommer intressant nog också de som representerat den språkliga minoriteten i debatten om filmen att hamna utanför populariserings-, romantiserings- och ikoniseringsspåren. Det är signifikativt att de som uttalar sig i debatten på finlandssvenskt håll kommer från ett annat håll än det populära. De som skrivit inlägg har varit konst- och litteraturvetare, teatermänniskor, och en sentida släkting till konstnären, Carl Appelberg. Undantaget utgörs av Jörn Donner som i ett inlägg skrev om sina egna försök att på sin tid etablera en tvåspråkighet i finsk film. Omvänt: när frågan om Schjerfbeck på film diskuteras ur ett populärt perspektiv kommer diskussionen att handla mer om dubbning av filmer än om verklighetstrogenhet. På finskt håll har reaktionerna på debatten varit avvaktande, i viss fall avvisande (enligt ”storm i ett vattenglas”-modellen), i andra fall mer förstående. Exempelvis filmforskaren Kimmo Laine förvånade sig över att filmregissören Antti J. Jokinen med sin populära inriktning var intresserad att göra en film om Helene Schjerfbeck.

Men: frågorna om kulturell appropriering stannar inte upp vid det nationella. Det är möjligt att det vi nu bevittnar är början på en allt tydligare internationell boom vad gäller Helene Schjerfbeck. Visserligen har hennes konst visats tidigare utanför Finlands gränser, både i Norden, i USA och i Holland. Men den rapportering som man redan nu kan ta del av i media om en förestående stor Schjerbeckutställning i London nästa sommar, vid Royal Academy of Arts, andas förhoppningar om ett kommande internationellt genombrott.

En film om Helene Schjerfbeck på engelska för en internationell publik är kanske i framtiden ingen omöjlighet, förutsatt att populariseringens och ikoniseringens krafter tillåts fortsätta sitt enträgna arbete. Att Alfred Hitchcock känt till och kanske också låtit sig inspireras av Helene Schjerfbecks konst är något finska media berättat om tidigare. Hitchcock ska bl.a. via sin bekantskap med Ingrid Bergman och hennes man Lars Schmidt, som var en stor konstsamlare, ha kunnat ta del av Schjerfbecks konst i parets hem i Paris. Enligt den franske konstvetaren Laurent Fiévet finns det intryck och avtryck i Hitchcock-filmer som *Vertigo* (1958) och *Fåglarna* (1963) som kan vara inspirerade av Schjerfbecks målningar och estetik.

Till sist: Schjerfbeckfilmen aktualiserar också frågan om den *double bind* som är så utmärkande för finlandssvenskheten. På ett sätt var situationen enklare före och under språkstridens dagar när Schjerfbeck ofta betraktades som en typisk representant för en överspänd, nästan lite sjuklig kulturform – parallellen till en annan svenskspråkig ikon, poeten Edith Södergran, är här tydlig.

I dagens allt mer identitetspolitiskt inriktade och samtidigt globaliserade värld kan finlandssvenskarna självfallet inte göra anspråk på att ”äga” Schjerfbeck. Men samtidigt har de rätt att påpeka att det finska Finland visserligen kan hävda den starkares rätt vad gäller synen på historien, men att de i så fall retuscherar den historiska verkligheten genom att osynliggöra den svenskspråkiga insatsen.

Helene Schjerfbeck var både finsk (på 1800-talet; finlandssvenskheten som begrepp slog igenom först på 1910-talet; dessförinnan användes ordet finsk utan avseende på språk), finlandssvensk (på 1900-talet) och hela sitt liv svenskspråkig. Att kalla Schjerbeck finlandssvensk kan alltså uppfattas som ett exempel på kulturell appropriering. Här ingår då också den kanske viktigaste paradoxen vad gäller det finlandssvenska: dess dubbla status som både en del av en nationell kultur och som en etnisk–kulturell minoritet, och därmed en koppling till både Finland och Sverige, det finska och det svenska, vilket skapar olika typer av spänningar.

Summary

Colliding norms in a debate about Helene Schjerfeck

(Helene Schjerfbeck och de krockande normerna)

A rather agitated debate has been taken place in Finland this fall when the news hit the public that a biographic film about the artist Helene Schjerfbeck (1862–1946) was to be made for release in 2020, a film directed by Antti J. Jokinen. The debate mainly took place in Swedish-speaking media in Finland and was started by art critic Pontus Kyander who urged the readers of *Hufvudstadsbladet*, the leading Swedish-language daily newspaper in Finland, to boycott the upcoming movie. The intensive debate has focused on questions of truthfulness to historical facts vs. the need for myth making of a nation's self-image when it comes to to cinematic representations. In this essay the writer proposes three distinct, but converging processes which might be helpful in identifying the problematics salient in this case. These processes are: popularization, iconization och intimization. Especially, in the case of Helene Schjerfbeck, who was a Swedish-speaking artist with no or very scant knowledge of the Finnish language, if and when the artist is being depicted as speaking Finnish in the movie, the question of intimization seems to be vital. On the other hand, for members of the Swedish-speaking minority this might seem as another instance of a continuing neglect from the linguistic majority's side of the minority and it's achievements in the country's history, or even making the minority invisible in a cinematic representation.

Keywords: Helene Schjerfbeck-biopic, cultural appropriation, colliding norms, intimization, Finland-Swedish double-bind.

Sven-Erik Klinkmann is Associate Professor in Folkloristics, Especially Popular Culture, at Åbo Akademi University, Turku/Åbo, Finland.

I nästa nummer

För dig som är intresserad av
vad som händer inom humanistisk och
samhällsvetenskaplig kulturforskning är
Kulturella Perspektiv
den givna mötesplatsen
I nästa nummer medverkar bland annat:
Mattias Frihammar, Lars Kaijser,
Maja Lagerqvist, Bo Nilsson, Matilda
Marshall, Joakim Forsemalm m.fl.

KULTURELLA PERSPEKTIV
Tidskriften för nya kulturstudier

Bästa läsare,
du är mycket välkommen som
prenumerant på Kulturella Perspektiv!

275 kr för fyra nummer 2018
Postgiro 65 33 59–0

*k*ULTURELLA *p*ERSPEKTIV – TIDSKRIFTEN FÖR NYA KULTURSTUDIER